

La vida a la frontera

El limes britannicus

per Robert Altimira i Aula

Treball final de grau

Grau d'Història

Tutora: Dra. Maria Dolors Molas Font

Curs 2013-2014

Resum

La investigació arqueològica de les fortaleses i els assentaments civils localitzats al llarg de la frontera, tan a un costat com a l'altre del mur, permet formular noves hipòtesis d'estudi sobre la situació fronterera al nord de Britània. Cada dia es produeixen nous descobriments que permeten una nova perspectiva sobre la vida a la frontera, especialment en els aspectes més desconeguts o més difícils de conèixer, l'àmbit quotidià i la relació amb els nadius del nord del mur.

Summary

Archaeological research of the fortress and civil settlements identified along the frontier, so one side as the other side of the Wall, brings new hypothesis of study about the situation of the north frontier of Britain. Every day there are new discoveries that brings a new perspective about the frontier life, especially in the aspects more unknown or more difficult to know, the everyday life and the relationship between romans and celts north of the Wall.

PARAULES CLAU: Frontera. Assentaments civils. Tribus del nord. Fortaleses. Mur d'Adrià. Exèrcit romà.

KEY WORDS: Frontier. Civil settlements. Northern tribes. Fortress. Hadrian's Wall. Roman army.

Índex

1. Introducció	2
2. Metodologia	4
3. La població local: les tribus del nord de <i>Britannia</i>	5
4. El mur d'Adrià	13
5. L'exèrcit al mur	19-28
5.1. La infanteria auxiliar del mur: reclutament i entrenament	19
5.2. La cavalleria auxiliar del mur: reclutament i entrenament	21
5.3. Pagament	24
5.4. El llicenciament i la jubilació dels soldats	26
6. Els assentaments civils	29
7. La religió al mur	35-44
7.1. Deïtats locals	36
7.2. Deus estrangers (no britànics)	40
7.2.1. Mitra	42
8. Epíleg: El final del mur d'Adrià	45
9. Conclusió	51
10. Annex	55-59
Annex 1. Mapes del nord de <i>Britannia</i>	55
Annex 2. Localització dels forts del mur d'Adrià	56-58
2.1. Zona est del mur (desembocadura del riu Tyne – <i>Oceanus Germanicus</i>)	
2.2. Zona oest del mur (estuari del Solway- <i>Oceanus Hibernicus</i>)	
2.3. Forts de la costa Cumbria (de nord a sud)	
Annex 3. Els regiments del mur d'Adrià	59
11. Bibliografia	60

1. Introducció

El treball que presento tracta sobre un tema molt interessant i que domina una part important de la història de Roma. Aquest tema és el limes, les fronteres romanes. La paraula limes era, en origen, una expressió usada pels propietaris de terres per indicar els límits entre dos camps, per exemple el camí entre dos prats. Diversos autors clàssics, com Velei Patèrcul, però, van usar aquest terme per descriure les vastíssimes fronteres exteriors de l'Imperi romà. Pel que fa als diversos limes existents, com el limes germanicus, el limes africà, el limes britànic o la frontera aràbiga, la meua intenció es tractar en especial el *limes britannicus*, i dins d'aquest el conegut mur d'Adrià, que ha estat objecte de nombrosos estudis i relats llegendaris. Cal destacar que del limes britànic el mur d'Antoni forma part també, però he decidit no tractar-lo en profunditat, tan sols citar-lo en algunes parts, perquè el treball hauria sigut massa extens. De totes maneres penso que el mur d'Adrià és un tema que donaria per moltes produccions científiques i bibliogràfiques, fins i tot per una tesi doctoral.

El meu objectiu és, en la mesura que em sigui possible i tenint en compte també la disponibilitat bibliogràfica a la que he tingut accés, tractar la vida al mur d'Adrià. M'agradaria destacar que el fet que és un tema d'història antiga d'una regió estrangera, és a dir, forma part de la història d'Anglaterra, la major part de la bibliografia ha estat elaborada per anglesos, la qual cosa dificulta en certa mesura l'accés a la major part d'aquesta. Malgrat això he intentat desenvolupar el tema de la millor manera que he pogut.

En aquest treball em centraré a desenvolupar la vida en el mur d'Adrià al voltant dels segles II i III, potser els segles de major esplendor del sistema defensiu. Cal dir que al segle II, concretament a l'any 122 es quan té lloc la seva construcció i el seu progressiu abandonament és dona al llarg del segle V. He pensat en acotar el tema ja que en qualsevol cas abraçar tots els segles hagués estat una temàtica massa àmplia.

Les fonts que utilitzaré per desenvolupar aquest treball seran eminentment fonts secundàries, és a dir, bibliografia anglesa escrita per arqueòlegs i historiadors que en molts casos han excavat fortalises del mur. Cal dir també que una altra font que molt probablement hagi d'usar és l'epigrafia, que en certs àmbits proporciona molta informació. En última instància i en molta menor mesura les fonts clàssiques, que tot i que ens han proporcionat informació molt valuosa sobre les instal·lacions frontereres, no aporten la mateixa quantitat d'informació que les fonts arqueològiques, i en alguns casos és poc fiable i tardana. No obstant, per exemple trobem fonts clàssiques com la vida d'Agrícola de Tàcit, que parla de la *Britannia* del segle I. Les úniques fonts disponibles doncs per tractar el mur d'Adrià, serien la *Geographia* de Ptolomeu, la *Notitia Dignitatum*, l'Itinerari d'Antoni i l'Anònim de Ràvena, o fonts escrites d'autors com Zòsim, Gildas o Beda el Venerable. Malauradament la majoria d'aquestes fonts són tardanes, com la *Notitia* del segle IV o l'Anònim, una compilació geogràfica del segle VII, que recull la informació de la perduda *Geographia* de Ptolomeu. En molts casos ens ajuden a veure quin fou el final del mur d'Adrià i de la *Britannia* romana.

Trobem també un parell de fonts més com la tassa Rudge i la paella Amiens, objectes on apareixen inscrits els noms de llocs i forts del mur d'Adrià.

Aquest conjunt de fonts ens proporcionen informacions tant a nivell geogràfic, això és la localització de molts llocs i molts noms, a vegades poc precisos, com a nivell administratiu, és a dir, algunes fonts proporcionen informació del nom de forts i assentaments i les guarnicions acantonades en aquests. Malgrat això cal destacar de la necessitat de l'arqueologia per completar el trencaclosques referent a la vida al mur d'Adrià, en tots els seus àmbits.

La finalitat principal del treball, a banda de voler mostrar com era el mur d'Adrià i la vida al limes, és demostrar que en els quatre anys del grau d'història, he adquirit les habilitats i els coneixements suficients per fer una recerca bibliogràfica adequada i combinar aquests recursos per tal d'elaborar de la millor manera possible un estat de la qüestió sobre qualsevol temàtica històrica.

2. Metodologia

Per a realitzar aquest treball he usat la bibliografia secundària bàsica sobre el tema. Per exemple, entre d'altres, destacar les obres de David Breeze, un arqueòleg que s'ha dedicat a excavar fortalises del mur; així també, Dobson, Hingley o Allason-Jones, entre d'altres autors. Cal dir, però, que no he pogut usar tot el ventall de publicacions referents a aquest tema, ja que l'he realitzat segons la disponibilitat bibliogràfica a la que he tingut accés a través de la biblioteca de la facultat de Geografia i Història, la única que, pràcticament té publicacions sobre temes com el meu, tractats només per estrangers i en llengua estrangera. El mur d'Adrià ha estat investigat i interpretat sobretot per anglesos, exceptuant alguna publicació o article elaborats per investigadors espanyols. Val a dir que la disponibilitat de la biblioteca de la facultat és limitada i en molts casos poc actualitzada, de manera que he intentant complementar la informació amb l'ús d'Internet i els llibres publicats electrònicament, i certes pàgines anglosaxones relacionades amb el tema.

També he usat la informació les fonts clàssiques, ja que aporten una valuosa informació sobre les instal·lacions frontereres. Dins d'aquestes fonts literàries trobem l'informe del governador Arrià sobre els forts de la riba dreta del mar Negre. Tot i així, l'arqueologia és la font fonamental pel meu treball. He cregut que les fonts arqueològiques són més necessàries de tractar i usar.

Per conèixer la religió a l'àrea del mur m'han estat molt útils els documents epigràfics, en especial la recopilació feta en el catàleg de R. G. Collingwood i R. P. Wright, les *The Roman Inscriptions of Britain*, sobretot pel que fa referència a les dedicatòries a les divinitats realitzades en altars. Hi ha documentades milers d'inscripcions que ens informen, entre altres qüestions, sobre la construcció i finalitat d'estructures militars com el Mur d'Adrià. Al mateix temps ens ofereixen detalls de la vida professional i dels moviments dels oficials i soldats de l'exèrcit romà. Recentment s'han descobert en excavacions documents en paper i fusta que són una altra valuosa font d'informació. Entre aquestes destaquen les anomenades tauletes de Vindolanda, on es recullen documents administratius del fort, a més de la correspondència oficial i particular dels oficials allí destinats.

3. La població local: les tribus del nord de *Britannia*

És possible conèixer i saber molt sobre la història del mur d'Adrià, ja que disposem de documentació escrita, fonts clàssiques i epigràfiques, i materials procedent de les excavacions. Però, en canvi, només es pot conèixer una mica de la vida que passava en i al voltant de les seves fortaleses, així com, especialment, de les poblacions locals, en general molt poc conegudes.

Pràcticament res s'ha dit o es pot dir sobre les persones que vivien a l'àrea immediata del mur, això és la població nadiua, pròpiament britana, i els seus assentaments, tret dels habitants dels assentaments civils, dels quals es té un idea força aproximada. De fet es podria prendre com a exemple qualsevol fort de frontera de l'imperi romà estudiat, i extrapolar la formació i evolució dels *vici* circumdants a la frontera britànica, ja que no hi hauria grans diferències entre uns casos i altres.

Només el geògraf greco-egipci Claudi Ptolomeu, en grec *Klaudios Ptolemaios* o en la seva versió llatina *Claudius Ptolemaeus*, en la seva obra *Geographia* ubica geogràficament les diverses tribus conegudes del territori britànic. Aquesta obra de mitjan segle II és la descripció més antiga conservada fins a l'actualitat sobre les tribus d'Escòcia. Les referències a *Britannia* només són una llista de característiques geogràfiques, de tribus i de llocs amb les seves longituds i latituds.¹ Trobem, doncs, que al nord del mur, en el territori comprès entre el mur d'Adrià i el mur d'Antoní, es localitzen les tribus dels *votadini* (*otadini* segons Ptolomeu), els *selgovae*, els *damnonii* i els *novantae*. I pel que fa al sud del mur trobem la tribu dels *brigantes*, famosa per les seves constants rebel·lions contra el domini romà.²

Se suposa que a l'est, en direcció a la desembocadura del Solway, el mur travessava el territori dels *votadini*, els *otadini* segons Ptolomeu, i a l'oest en direcció a la desembocadura del Tyne, el territori dels *brigantes*.³

La *Geographia* és una font d'informació incomparable. Tot i així pateix tres defectes pel que fa a la descripció i plasmació cartogràfica de l'illa de Gran Bretanya, i concretament de la regió d'Escòcia.⁴

Primer, Ptolomeu errà en els seus càlculs i mesures en relació al nord de la Gran Bretanya, donant com a resultat una Gran Bretanya al nord del riu Tyne, doblegada en rodó 90° en direcció est. Segon, és possible que Ptolomeu no disposés de les dades astronòmiques de les Illes Britàniques, de manera que les ubicacions estan determinades per mesuraments i càlculs fets des de Marsella. Per últim, Ptolomeu va llegir, probablement els noms d'un mapa, ubicant en la seva llista sota el títol de la tribu, aquells topònims que apareixien al mapa en l'àrea general de la tribu.

¹ BREEZE (1993): 28-34.

² BREEZE i DOBSON (2000): 212.

³ (*Ibidem*). Mirar annex 1 per aclariments geogràfics.

⁴ BREEZE (1993): 28-34.

Tanmateix, aquesta font és indispensable per conèixer, si mes no de forma aproximada, llocs i tribus de la *Britannia* de l'època, que, possiblement, desconixeríem. És una font històrica i primària de primer ordre. Aquest mapa, però, no ha sobreviscut, tot i així probablement va ser utilitzat per elaborar el document més tardà conegut com a Anònim de Ràvena, del s. VII.

Un punt important a esmentar és que no està clar si els noms dels llocs indicats per Ptolomeu al nord de *Britannia* són assentaments nadius, forts romans o campaments. Tot i així és clar que, en el cas de la veïna Irlanda, els noms dels llocs que figuren esmentats no poden ser forts romans, de manera que no necessàriament tots els llocs a Escòcia han de ser assentaments romans⁵. Val a dir que la petja romana a Irlanda, a diferència d'Escòcia, fou molt limitada, potser sols existí algun assentament civil o comercial a la costa. I com diu David Breeze, malgrat la presència romana ben documentada a Escòcia, no necessàriament tots els assentaments han de ser romans.

Al sud del riu Forth, la zona natural que servirà com a frontera i a on es construirà dècades després el mur d'Antoní, el límit màxim de territori britànic que arribarà a controlar l'Imperi romà, Ptolomeu esmenta quatre tribus⁶: els *votadini* a l'est d'Escòcia, els *selgovae* localitzats al centre, els *novantae* a Dumfries i Galloway, aproximadament la zona oest, i per últim els *damnonii* que ocupen la conca del Clyde i es van estendre cap al nord mitjançant l'Strathearn, l'àmplia vall del riu Earn, i cap al sud l'Strathmore, una vall al centre est de l'actual Escòcia, això és aproximadament la zona nord, més o menys a l'alçada de la línia dels rius Forth-Clyde, l'àrea del mur d'Antoní.

N hi ha dubte sobre la localització dels *votadini* i dels *novantae*, però hi ha problemes en relació al territori dels *selgovae* i dels *damnonii*.

Pel que fa al territori dels *selgovae*, quatre assentaments, probablement siguin forts romans, estan emplaçats en el territori. Només un d'aquests llocs, que correspon a un fort romà, ha pogut ser identificat, *Trimontium*⁷, situat a la vall del riu Tweed. Malgrat això, les coordenades dels altres tres suggereixen que estan més cap a l'oest, un d'aquests podria estar a la desembocadura del riu Nith, on hi ha un fort conegut, Ward Law. Sembla, doncs, improbable, encara que no impossible, per raons geogràfiques que la mateixa tribu hagués ocupat la vall mitja i alta del Tweed i a la vegada també l'Annandale i el Nithsdale. A més, si *Trimontium* fos un assentament dels *selgovae*, això seria un sortint empès cap al territori *votadini* que incloïa no només la plana costanera des del Tyne fins el Forth, sinó també algunes de les valls a l'interior d'aquesta plana incloent Redesdale. *Trimontium* està col·locat al final de la llista dels assentaments selgovis i és possible que Ptolomeu hagués situat malament la tribu i el fort estigués realment en territori *votadini*.⁸ Malgrat aquesta interpretació de David

⁵ BREEZE, David J. (1993): 28.

⁶ BREEZE, David J. (1993): 28 i 30 i ALLASON-JONES (1989): 12.

⁷ actual població de Newstead, a Escòcia.

⁸ BREEZE, David J. (1993): 28-29.

Breeze, caldrà esperar noves recerques arqueològiques per confirmar o desmentir les referències de Ptolomeu.

L'altre qüestió en dubte té relació amb el territori dels *damnonii*. Aquest s'estenia des de la badia del riu Irvine a Ayrshire, creuant el riu Clyde, a través de Menteith i de la vall alta del Forth a l'Strathmore. Novament aquesta descripció podria semblar improbable per raons geogràfiques, reforçades en aquest cas per la història de l'àrea de l'Strathmore que més tard va caure sota la divisió sud dels pictes. Aquesta descripció entraria en conflicte amb el territori d'una altra tribu que es creu estaria assentada a l'àrea de l'Strathmore.

Ptolomeu clarament va cometre un error amb una de les tribus del nord, els *vacomagi*, a la qual assignà llocs a Angus i al Mearns, i a Banff i Moray. De fet sembla més probable que aquesta tribu hagués estat emplaçada en una posició més al nord, a la riba sud de la ria Moray.⁹ Això fa referència a l'àrea del nord-est de l'actual Escòcia des del mur d'Antoní, al nord-est de la línia Forth-Clyde, aproximadament a l'àrea de l'actual Inverness. Ja que es creu que la zona de l'Strathmore, que inclou les anteriors citades àrees d'Angus i del Mearns estarien ocupades possiblement per una tribu no citada per Ptolomeu, però sí per Tàcit, els *boresti*.¹⁰ És possible, doncs, que Ptolomeu també fes un error alhora de definir el territori dels *damnonii* assignant-los territoris i llocs de dos tribus: una, presumiblement, seria la dels propis *damnonii* que ocuparien la conca del Clyde i la badia del riu Irvine, i una altra tribu, el nom de la qual ens és desconegut que s'estendria al nord del Clyde, a l'àrea de l'Strathmore.¹¹ Aquesta, però, podria referir-se als *boresti* que, com he dit, es creu que seria la tribu desconeguda i ocuparia aquesta zona.

L'actitud d'aquests pobles vers el mur és desconeguda, encara que l'edifici del *Vallum* implica que Roma havia trobat raons tardanes per desconfiar dels pobles del sud, els *brigantes*. Val a dir que aquest poble tenia fama de ser turbulent, és a dir, amb tendència a la constant rebel·lió. Amb la construcció del mur, Roma evitava que els *brigantes* poguessin mantenir contactes amb les tribus del nord i dificultar així una possible acció en comú, que fes perillar l'estabilitat de la frontera. Però la muralla d'Adrià no era una frontera tancada, cada cert tros o espai s'obrien portes fortificades, protegides per un dels fortins, per on els indígenes podien travessar la frontera pacíficament. I d'altra banda, tampoc era una frontera infranquejable ja que, tot i la construcció del mur, les partides de britans seguien creuant el mur per dur a terme les tradicionals accions tribals d'assalt, saqueig i rapinya. És a dir, la construcció del mur no va acabar amb les activitats bel·licoses dels britans cap als indefensos assentaments civils de la província, però segurament es va reduir la seva freqüència.

⁹ BREEZE, David J. (1993): 28-29.

¹⁰ (*Ibidem*): 30-31.

¹¹ (*Ibidem*): 29-31.

Segons les fonts clàssiques, el pla d'Adrià era crear una barrera entre romans i bàrbars¹², que implicava impedir el contacte entre pobles del nord, considerats bàrbars, i els turbulents *brigantes*, que podia posar en perill l'estabilitat de la frontera i de la pròpia província romana. En realitat el mur no sembla tant una barrera de contenció i aïllament dels bàrbars sinó que la seva finalitat possiblement era el control dels moviments dels indígenes, com ramaders, mercaders o simplement visitants, que podien travessar la frontera pacíficament pagant les taxes corresponents. Un exemple per entendre el cas britànic pot ser la frontera germànica, la qual permetia llibertat de moviment pels indígenes, que podien travessar la frontera sense problemes, però amb el pertinent control duaner. Aquests moviments eren controlats per les forces armades allà estacionades, sempre alerta davant de qualsevol possible intent de penetració no autoritzada o amb finalitats bel·licoses.

La majoria de les idees sobre les actituds de les tribus envers el mur, i per extensió envers Roma, es basen en el patró de forts ocupats¹³, és a dir, a la zona on hi havia més fortaleres ocupades era més probable que hi hagués hostilitat per part de les tribus. Això, doncs, sembla insinuar que, pel que fa al sud del mur, hi havia poca amenaça a l'est dels Penins (serralada) i més amenaça a l'oest, a la zona de Cumbria. Al nord del mur, amb els *votadini*, sembla haver hagut una relació amistosa, pel fet que, aparentment, es va permetre que el seu principal *oppidum*, Traprain Law, continués sent ocupat.¹⁴ Cal dir que després de l'ocupació romana del seu territori, que fou ocupat durant els anys d'existència i ús del mur d'Antoní, quan els romans retrocediren i establiren la frontera, novament i ja per sempre, al mur d'Adrià, els *votadini* van mantenir una relació amigable amb Roma convertint-se en un "estat tap", entre la província romana de *Britannia* i els pobles del nord. Per contextualitzar el període d'ocupació, cal dir que el mur d'Antoní fou iniciat a l'any 142 per ordre de l'emperador Antoní Pius, durant el govern de *Quintus Lollius Urbicus*, governador de *Britannia* llavors.¹⁵ I el final de l'ocupació es donà durant el govern de *Julius Verus*, vers el 158¹⁶, tot i que s'ha dit que la retirada i abandonament es produí entre el 158-164, datació confirmada per la ceràmica documentada.¹⁷ Parlem, doncs, de no més de vint anys d'ocupació, però el contacte amb Roma ja venia del segle I durant el govern d'Agrícola que, després de les seves campanyes, establí la frontera a línia Forth-Clyde, i fins a la construcció del mur d'Adrià al 122, aquest territori va formar part de la província de *Britannia*.

Els *selgovae* i els *damnonii*, a diferència dels *votadini* i *novantae* que mantingueren una relació amigable amb Roma, sembla que no estigueren tan disposats a ser amistosos amb Roma, ja que el seu territori fou sembrat de forts romans. Hi ha pocs signes

¹² *Scriptores Historiae Augustae*, *hadr.* 11, 2-3.

¹³ BREEZE i DOBSON (2000): 212.

¹⁴ (*Ibidem*).

¹⁵ HANSON i MAXWELL (1983): 139 i BREEZE (2006):167.

¹⁶ HANSON i MAXWELL (1983): 139.

¹⁷ BREEZE i DOBSON (2000): 129.

d'ocupació romana, en el cas *novantae* tan sols s'evidencia l'ocupació d'un fortí¹⁸, situat a Gatehouse of Fleet, al sud del seu territori.

La forta ocupació militar suggereix, que foren algunes de les tribus britanes que resistiren més enèrgicament l'ocupació romana durant els segles I i II. Amb la construcció del mur d'Adrià al 122 els únics forts romans localitzats en territori *selgovae* eren *Blatobulgium*, a Birrens, i *Castra Exploratorum*, a Netherby.¹⁹ Tot i així la construcció del mur d'Antoní i el conseqüent avançament de la frontera cap al nord, fins a l'estuari del Forth, provocà que el territori *selgovae* fos sembrat de forts romans²⁰, potser per la seva actitud poc amistosa i reticent cap a Roma, a diferència com he dit del territori *novantae* i *votadini* que sembla que fou ocupat mínimament.

Quan els romans van arribar a *Britannia*, a l'àrea del nord hi havia una substancial població agrícola i ramadera.²¹ El clima de *Britannia* era similar al d'avui en dia, molta pluja i boira, que facilita, sobretot, grans extensions de pastures pels animals i uns bons cultius. Hi havia un predomini de la ramaderia per sobre de l'agricultura, tot i així alguns cereals eren cultivats.²² Cal dir que les condicions climàtiques de l'illa afavorien enormement la pràctica de la ramaderia, ja que les constants pluges proporcionaven zones de pastura òptimes per l'alimentació del bestiar. Una considerable tala dels boscos havia tingut lloc, encara que hi havia més arbres que ara²³, possiblement per aconseguir extensions de pastures pel bestiar i, en menor mesura, per cultivar.

Tàcit en la seva obra *Agricola*, fa una descripció de com era el clima de l'illa, i diu: “*el seu cel està enfosquit per la pluja continua i els núvols. La intensitat del fred és desconeguda*”.²⁴ Podem dir que actualment els núvols i la pluja constant és la rutina que suporten els habitants de la Gran Bretanya, a més a més ens diu que no feia un fred extrem. També assenyala que els dies són més llargs que al continent, en concret a l'àrea mediterrània, i que les nits al nord de l'illa són extremadament curtes. En paraules de Tàcit, “*els dies superen de llarg els de la nostra part del món; les nits són brillants, i en l'extrem nord tan curtes que entre la llum del sol i l'alba tu pots percebre només una lleu distinció*”.²⁵ A més Tàcit ens diu que el sol és fèrtil i productiu, i pot suportar tots els productes, amb l'excepció de la vinya, l'olivera i altres espècies pròpies de climes més càlids. El cultius, tot i que triguen a madurar, creixen ràpidament gràcies a l'extrema humitat del clima. En paraules de l'autor: “*amb l'excepció de l'oliva i la vinya, i de les plantes que usualment creixen en climes més càlids, el sol serà productiu, i fins i tot abundantment [...]. Madura lentament, però és de ràpid creixement, la causa*

¹⁸ FRERE (1987): 88-89.

¹⁹ FRERE (1987): 112-113. Mirar annex 1 per aclariments geogràfics sobre els forts.

²⁰ (*Ibidem*): 130-131.

²¹ BREEZE i DOBSON (2000): 212.

²² (*Ibidem*).

²³ (*Ibidem*).

²⁴ Tàcit, *Agricola*, 11-12.

²⁵ (*Ibidem*).

en cada cas sent la mateixa, concretament, l'excessiva humitat del sol i de l'atmosfera".²⁶

Amb l'arribada dels romans sembla que hi hagué un progressiu canvi dels patrons de vida a l'àrea. Els *oppida*, les fortaleses d'alt els turons, foren abandonats per assentaments de cabanes poc defensats. A l'est de l'illa la recerca ha identificat un característic assentament de cabanes de pedra defensat per no més que una rasa i una tanca per mantenir allunyats als animals salvatges. Això podria reflectir la imposició de la *Pax Romana*²⁷. Cal destacar, però, que la vacil·lació o indecisió de la població rural a acceptar o assimilar l'estil de vida romà es reflecteix en la seva arquitectura domèstica, és a dir, mentre les famílies de ciutat o poble s'instal·laven a les seves cases rectangulars "continentals", això és d'importació o influència romana, les famílies rurals, durant el segle II, van continuar construint i habitant les tradicionals cabanes circulars de l'edat del ferro, ubicades dins de petits recintes.²⁸ La mida dels assentaments nadius sembla haver augmentat en època romana. La forma casi rectangular d'aquests llocs al sud de Northumbria, però, no deuen res a l'exemple i precepte romà.

Les cabanes d'aquests assentaments indígenes, es varen fer amb els materials de construcció més a mà, més accessible, tals com roques o blocs toscos de pedra, de fusta, de tova i canyes o de panotxa segons l'àrea. Els sostres haurien estat coberts amb palla, jonc o bruc, o cobert amb gespa.²⁹ La majoria de les reconstruccions tenen un forat central en el sostre per permetre que el fum s'escapi, però els experiments a Buster han demostrat que aquesta disposició, juntament amb el clima ventós de *Britannia*, dona lloc a incendis al sostre. Per això és més probable que el sostre fos totalment cobert i el fum s'escapés com pugués entre la palla.³⁰

Es podria imaginar els edificis d'aquests assentaments com a vivendes petites i bastant brutes i miserables, però moltes d'aquestes cabanes arribaven a fer 40 peus, uns 12,19 m de diàmetre, i amb una superfície més gran que un parell de modernes cases adossades.³¹

Vivendes com aquestes haurien estat, probablement, ocupades per una família extensa o diverses famílies emparentades, amb grups similars, habitant a les cabanes circumdants. Aquest conjunt d'habitatges estarien situats dins d'un recinte envoltat per una rasa i una palissada de fusta o mur de pedra.³² Un exemple d'un assentament rural brità, una granja nadiua, el trobem a Riding Wood, un assentament format per una rasa i un mur baix que envolten les cases i els corrals.³³

²⁶ Tàcit, *Agricola*, 11-12.

²⁷ BREEZE i DOBSON (2000): 212.

²⁸ ALLASON-JONES (1989): 66-67.

²⁹ (*Ibidem*): 66.

³⁰ (*Ibidem*): 66.

³¹ (*Ibidem*): 67.

³² (*Ibidem*): 67.

³³ BREEZE I DOBSON (2000): 213.

Sembla que no es va tractar d'establir una zona buida en front de la frontera. Així com es formaren *vicus* al voltant dels forts, possiblement prop del mur hi haurien assentaments nadius, probablement rurals, de l'edat del ferro. Després de la invasió romana aquests assentaments patiren una commoció general que afectà les vides dels seus habitants. Alguns foren destruïts per accions enemigues, mentre que d'altres foren derruïts per construir forts i zones militars.³⁴ S'ha suggerit que l'assentament nadiu de Milking Gap, del segle II, prop de Housesteads fou evacuat forçadament perquè s'estenia entre el mur i el *Vallum*, això era zona militar pertanyent al fort, però el descobriment d'un altre assentament nadiu a prop posa en dubte aquesta interpretació.³⁵ En qualsevol cas es pot suggerir que alguns assentaments foren derruïts per construir els corresponents forts. La qüestió és saber què passava amb els ocupants d'aquests assentaments; evidències procedents d'Egipte suggereixen que l'exèrcit oferia, ocasionalment, algun grau de compensació a aquests desallotjats, i potser hauria hagut un programa de realotjament oficial que consistia en traslladar a la població rural desplaçada als pobles i *vici*.³⁶

Roma va deixar una important petja en l'àrea del mur, ja que va construir carreteres al llarg del territori fronterer amb fins militars, la qual cosa va obrir també les comunicacions. L'exèrcit era un consumidor voraç de carn, cereals i cuir, potser una porció d'aquests articles fos subministrada per les poblacions locals com a tribut. Cal destacar que pocs artefactes de fabricació romana van ser adquirits per la població nadiua, ja sigui perquè no eren del gust nadiu o massa cars. En canvi, però, els productes nadius van trobar un mercat preparat i accessible entre els soldats i els habitants dels *vici*.³⁷ Això suggereix que a la frontera hi havia un cert comerç entre els romans, soldats o habitants dels *vici* i els pobles del nord.

L'armada no menyspreà als deus locals, al contrari foren honrats, ja que eren concebuts com les manifestacions locals de divinitats conegudes en altres llocs. En el mur hi ha evidències de cultes a divinitats locals com Coventina, Atenociticus, Belatucadrus, Cocidius, Vitiris i Brigantia. Cal dir que se'ls erigiren santuaris, com per exemple un temple dedicat al deu Antenociticus³⁸, una deïtat local, prop del fort romà de *Condercum*, actual Benwell. Els forts eren una temptació i un atractiu per als homes, i per les dones, que no tenien ni ofici ni benefici, és a dir, per als homes, el fort, i per extensió l'exèrcit, oferia menjar, roba, refugi i seguretat, així com una forma de sobreviure, i un incentiu era la possibilitat d'aconseguir la ciutadania romana al finalitzar el servei. I pel que fa a les dones, el fort i per consegüent l'assentament proper al fort, oferia una possibilitat de vida, és a dir, un lloc on buscar fortuna i en alguns casos segurament on trobar marit, a part de protecció.

³⁴ ALLASON-JONES (1989): 67.

³⁵ BREEZE i DOBSON (2000): 212.

³⁶ ALLASON-JONES (1989): 67.

³⁷ (*Ibidem*): 68.

³⁸ BREEZE i DOBSON (2000): 281.

La història de la població nativa no està escrita, només la podem conèixer a través del poc que ens diuen les fonts clàssiques i, sobretot, de la informació que ens proporciona l'arqueologia. Però els assentaments nadius són pobres en restes materials, i sovint són difícils de datar.³⁹ És difícil relacionar els nadius amb els assentaments civils de la frontera, excepte per analogies amb altres fronteres, o amb les tribus conegudes provinents de fonts geogràfiques, com la *Geographia* de Ptolomeu, però no esmentades en els documents conservats. Per tant, la nostra atenció només la podem centrar en el mur, molt més conegut i documentat, però la seva història no es podrà completar fins que es pugui establir la seva interacció amb els pobles que els romans van controlar i dividir.⁴⁰

³⁹ BREEZE i DOBSON (2000): 215.

⁴⁰ (*Ibidem*).

4. El mur d'Adrià

Sens dubte el mur o muralla d'Adrià és la frontera romana més coneguda i millor conservada de l'Imperi, objecte de nombrosos relats llegendaris i ja estudiada des del segle XIX. Cal destacar que tot el conjunt ha estat declarat Patrimoni de la Humanitat per la Unesco. *Britannia*, en realitat, esta composta per dos sistemes defensius romans d'època diferent, que formen el conjunt del *limes Britannicus*: la muralla construïda per Adrià i el mur d'Antoní, fortificació edificada durant el regnat d'Antoní Pius uns anys més tard, uns km més al nord que la primera.

Tanmateix existeixen altres sistemes defensius, tot i que de menys entitat que les fronteres anteriors. Aquests són per una banda l'Stanegate, que significa camí de pedra, i fa referència a una via romana de comunicació, probablement construïda en temps del governador Agrícola al s. I, que transcorria d'est a oest unint els forts de *Corstopitum* (Corbridge) i *Lunguvalium* (Carlisle).⁴¹ Aquesta via fou construïda com una carretera estratègica, no com una frontera, tot i que amb al temps, a principis del segle II, es va convertir en part de la frontera quan els romans van haver de retirar-se del que avui és Escòcia, abandonant el territori comprés entre l'istme del Forth-Clyde, on hi havia la frontera, futur espai on s'ubicarà el mur d'Antoní, i aproximadament l'Stanegate, on es va establir la nova frontera.⁴² Aquesta via estava composta per forts, situats a intervals de mig dia de marxa, entre els quals trobem els ja anomenats de *Corstopitum* i *Lunguvalium*; el conegut i famós fort de Vindolanda, on es descobriren les famoses tauletes de Vindolanda, tauletes que han ajudat a conèixer la vida als forts de *Britannia*, i a resoldre interrogants en molts àmbits; Nether Denton, *Magnis Cavetiorum* (Carvoran), Newbrough i Brampton Old Church.⁴³ Sembla que part del dispositiu militar construït al llarg d'aquesta via fortificada serà reutilitzat i incorporat al nou sistema defensiu en forma de muralla, el mur d'Adrià. Per exemple forts com *Corstopitum*, *Magnis Carvetiorum* o Vindolanda, formen part del mur d'Adrià ja com forts pròpiament de la muralla o com a forts complementaris i/o de subministrament del mur.

Una altra frontera era la "Gask Ridge", que es podria traduir com a cadena Gask, i que fa referència a una sèrie de fortificacions romanes que incloïen forts i torres fortificades de senyalització, construïdes al centre d'Escòcia, uns km al nord del istme Forth-Clyde, on es construí el mur d'Antoní. Aquest sistema de fortaleces, tot i que, segons la meua opinió, no era de la mateixa entitat que el mur d'Adrià, era molt més antic que aquest, construït aproximadament vers els anys 70-80, i en una localització geogràfica molt al nord, a Caledònia, una àrea que un cop es va perdre mai més es tornà a recuperar. Cal dir que les campanyes del governador Agrícola portaren als romanes fins pràcticament a l'extrem nord d'Escòcia.

⁴¹ BREEZE i DOBSON (2000): 16-24.

⁴² (*Ibidem*).

⁴³ (*Ibidem*).

I per últim la línia de defenses de la costa Cumbria⁴⁴ que tot i ser, potser, un sistema defensiu de menys entitat, format també per una línia de forts, fortins, palissades i torres de vigilància, era un sistema que complementava el mur d'Adrià controlant la costa, i amb l'objectiu d'evitar qualsevol incursió procedent de la zona de l'actual àrea de Dumfries and Galloway, zona molt propera a la costa la qual difícilment podia ser controlada per les fortificacions del mur.

El mur d'Adrià s'estén al llarg de 120 km i transcorre sense interrupció d'est a oest, travessant tan elevacions muntanyoses com zones baixes, des de la desembocadura del riu Solway, al mar del nord (*Oceanus Germanicus*), fins a la desembocadura del riu Tyne, al mar d'Irlanda (*Oceanus Hibernicus*), tancant de forma transversal la regió més septentrional de Gran Bretanya.⁴⁵ Fou edificat entre el 120 i el 130, iniciant-se les obres el 122. Sembla que, vers l'est, aquesta frontera travessava el territori dels votadini i cap a l'oest el dels brigants.⁴⁶ Malgrat això les poques referències sobre la població local, i més concretament sobre la població propera al mur, dificulten poder delimitar els territoris de les tribus, així com poder confirmar la teoria anteriorment citada.

Les inscripcions demostren que el mur fou construït per soldats procedents de tres legions de Bretanya: *II Augusta* acantonada a Caerleon al sud de Gales, la *XX Valeria Victrix* acantonada a Chester i la *VI Victrix*, novinguda a *Britannia* des de la Germania Inferior i el nou ocupant de la fortalesa legionària a York⁴⁷, substituint a la IX Hispana, predecessora seva al lloc, que havia desaparegut, perdent-se el rastre d'ençà el 122. Hi ha estudiosos que proposen que potser la legió fou anihilada durant la gran revolta dels brigants del 119-122, tot i així hi ha proves epigràfiques que almenys part dels seus homes, potser una *vexillatio*, estaven poc després acantonats al campament de *Noviomagus Batavorum*, actual Hunerberg als Països Baixos, a la *Germania Inferior*.⁴⁸ Malgrat això, els successos són encara una incògnita i un misteri que actualment molts investigadors i estudiosos debaten i investiguen, i que a més ha generat una important producció literària i cinematogràfica. No hi ha evidències, però, que reclutes nadius juguessin cap paper en les operacions de construcció de l'edifici, encara que és possible que ajudessin amb el transport, càrrega i subministrament del material de construcció.⁴⁹

El mur, certament, separava el món romà, el món civilitzat, del món bàrbar, per tan incivilitzat. Segons la *Historia Augusta*, l'emperador Adrià se'n va anar a *Britannia* i va ser el primer en construir un mur, un mur de vuitanta milles de longitud, la funció del qual era separar els bàrbars dels romans.⁵⁰ El mur era la frontera material que marcava els cofins de l'Imperi romà. Aquesta muralla, que recorria de punta a punta l'actual illa de Gran Bretanya i partia l'illa en dues parts, deixant a un cantó la denominada província de *Britannia* i a l'altre el territori bàrbar de Caledònia, fou una construcció

⁴⁴ Mirar annex 1 en referència a la Costa Cumbria.

⁴⁵ Mirar annex 1 per la localització geogràfica del mur.

⁴⁶ BREEZE i DOBSON (2000): 212.

⁴⁷ BREEZE (1982): 87.

⁴⁸ RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (2013): 6-11.

⁴⁹ BREEZE (1982): 87.

⁵⁰ *Scriptores Historiae Augustae*, *hadr.* 11, 2-3.

impulsada per l'emperador que dona nom al mur, Adrià, per tal de marcar una frontera estable.

El mur podia aguantar tan incursions a petita escala com grans atacs, però no evitaria i impediria qualsevol dels dos, això només podia fer-ho l'exèrcit.⁵¹ Cal dir que el mur tot i ser un autèntica barrera artificial, un sistema fortificat compost de murs, fossats, palissades, torres de defensa, torres d'observació, fortins i forteses, no era una muralla infranquejable i possiblement la muralla no fos una frontera tancada⁵², debat encara viu entre els investigadors.⁵³ Els romans usaven aquestes barreres per detectar l'agressió o possible penetració de contingents no autoritzats i retenir-la el temps suficient com per treure les tropes a camp obert i presentar batalla a l'enemic en terreny favorable per la infanteria. En funció de la intensitat del perill, cal matissar que, els primers que intervenien en resoldre la incursió eren els auxiliars, ja que eren els encarregats de patricular constantment les zones frontereres, així com les tropes, pròpiament acantonades al mur, de manera que aquestes, eren les primeres en rebre la incursió. Val a dir que només si el problema era molt greu o la incursió era un atac a gran escala que sobrepassava les capacitats de resposta i contenció de les tropes auxiliars, entraven en acció les legions, que estaven estacionades no a la frontera sinó a l'interior de la província, per exemple la *legio XX Valeria Victrix* estava acantonada a la fortalesa de *Deva Victrix*, actual Chester.

Com ja he dit el mur d'Adrià no era una frontera tancada, cada cert tros o espai s'obrien portes fortificades en el mur, protegides per un dels fortins, per on els indígenes podien travessar la frontera pacíficament.

Segons les fonts escrites, el projecte d'Adrià era crear una barrera entre romans i bàrbars, potser arran de la gran rebel·lió dels brigants del 119-122, que posà en perill l'estabilitat de la frontera. Com recull la *Historia Augusta*, un cop Adrià va prendre possessió del poder imperial van començar a esclatar rebel·lions, entre les quals la dels britans, que segons diu la *Historia Augusta*, "*no van poder mantenir-se sota el domini romà*".⁵⁴ Sembla plausible, doncs, pensar que el motiu per la construcció d'aquesta barrera defensiva seria per mantenir a ratlla als pobles del nord, que havien fet recular, a l'any 105, a les tropes romanes, de la frontera nord fins l'Stanegate, i per altre banda contenir la rebel·lió dels brigants que posava en perill l'estabilitat fronterera i provincial. Possiblement amb la construcció d'aquest mur, Roma pretenia evitar que els brigants poguessin mantenir contactes amb les tribus del nord i dificultar així una possible i probable acció en comú.

Tot i així, no sembla pas que fos una barrera de contenció i aïllament dels bàrbars sinó que la seva finalitat possiblement era controlar els moviments dels indígenes, com ramaders, mercaders o simplement visitants, que podien travessar la frontera

⁵¹ BREEZE (1982): 84-85.

⁵² MORILLO CERDÁN (2013): 24-27.

⁵³ (*Ibidem*).

⁵⁴ *Scriptores Historiae Augustae, hadr.*, 5, 2-3.

pacíficament pagant les corresponents taxes.⁵⁵ Un clar paral·lelisme que es pot utilitzar per tractar el cas britànic és la frontera germànica, la qual permetia llibertat de moviment als indígenes, que podien travessar la frontera sense problemes, però amb el pertinent control duaner. Aquest moviment era controlat per les forces armades allà estacionades, sempre alerta davant de qualsevol possible intent de penetració.

En els aspectes més purament materials i estructurals, la muralla d'Adrià consisteix en un alt mur de pedra amb merlets i camins de ronda en la seva part superior, que en algunes zones es converteix en un mur de tova natural o tapin apilat en forma de terraplè. L'amplada del mur es de 1,8m, mentre la del sector de tapins era almenys de 3 m; l'alçada arribaria en ambdós casos als 4 m. Una de les qüestions que actualment encara està no està clara es si la muralla es va construir en una primera fase amb tapins i després es petrificà en part o si sempre fou concebuda tal i com ha arribat als nostres dies.

La muralla estava flanquejada a ambdós costats per un fossat, excepte en els sectors on no era necessari ja que el mur es trobava sobre tallats rocosos. El fossat exterior, separat de la muralla per uns 6 m, mesura de 8 a 12 m d'amplada per 3 m de profunditat, amb perfil en "V". Un altre fossat es situa a major distancia cap a l'interior del territori romà.

El sistema fronterer era una xarxa defensiva més o menys complexa. A cada milla es localitzava un fortí quadrat, de 30 m de costat. Aproximadament s'han documentat 80 fortins pertanyents al sistema defensiu del mur. Cada milla de mur estava protegida per dos torres de vigilància, de 6 m de costat i 9 m d'alçada, que s'emblanquinaven i pintaven amb una retícula que simulava carreus. El seu sostre era de fusta, i disposaven d'una entrada elevada, que dificultava l'accés d'enemics o d'animals. Tenien tres plantes: la primera servia de magatzem, la segona com a dormitori i cuina, i la tercera per a que els vigies muntessin guàrdia. En cas d'emergència es donava l'alarma mitjançant senyals de fum o torxes, ja fos de dia o de nit, visibles des de les torres veïnes. El sistema fronterer es completava amb varies guarnicions localitzades en 16 forts en el propi mur, juntament amb un conjunt de forts auxiliars o de recolzament, localitzats tan a la costa Cumbria com a l'Stanegate. Entre aquests forts trobem Vindolanda, Birdoswald, Housesteads, Wallsend, South Shields, Corbridge, etc.⁵⁶

El que està clar és, que amb aquest sistema defensiu, les partides d'assaltants tindrien dificultats per dur a terme accions d'assalt, saqueig i rapinya, amb una barrera, més o menys franquejable, que els hi dificultaria i ens alguns casos bloquejaria l'accés als assentaments pacífics i indefensos de la província, i el que és més important dificultaria el seu ràpid retorn al nord.⁵⁷ Potser algunes partides de caledonis van poder entrar a la província sense ser detectats, però amb el mur tindrien moltes dificultats per escapar carregats amb el botí, sobretot perquè probablement aquest hauria inclòs ramats i

⁵⁵ MORILLO CERDÁN (2013): 24-27.

⁵⁶ MORILLO CERDÁN (2013): 24-27 i BREEZE (1982): 87-96. Mirar annex 1.

⁵⁷ BREEZE (1982): 84-85.

manades de bestiar⁵⁸, potser ovicaprits, cavalls, vaques o porcs, tenint en compte que els caledonis eren ramaders. El mur assegurava, doncs, cotes altes protecció als assentaments civils, granges i viles que fins llavors havien estat a mercè d'assaltants caledonis. Aquesta fortificació de la frontera ajudaria a evitar que es repetissin els atacs, amb la conseqüent destrucció dels assentaments i permetria l'exploració econòmica pacífica de la província cap al sud, protegint als habitants i els seus bens de les ràtzies de les tribus bel·licoses del nord. Però, això no vol dir que estiguessin salvats de patir qualsevol tipus de saqueig o assalt per part de britans, que, presumiblement encara continuarien amb les seves tradicionals i antigues activitats bèl·liques i de rapinya, activitats típiques de guerres tribals, el mur només en reduïa les probabilitats i l'impacte, i mantenia la zona més protegida i estable.

El sistema de treball en la defensa de l'imperi consistia en el patrullatge constant de les zones frontereres per part de destacaments d'infanteria i cavalleria, tan de legionaris com d'auxiliars, a la recerca d'algun rastre d'alguna possible penetració no autoritzada en territori romà. Si es trobava algun indici s'investigava l'assumpte per comprovar si era una incursió petita o aïllada o si en canvi era el començament d'una invasió en tota regla.⁵⁹ Cal dir que, ocasionalment, aquestes activitats de rapinya van esdevenir guerres a gran escala. En aquest cas la força invasora probablement seria considerable, capaç de dominar la petita guarnició acantonada en qualsevol dels punts del mur. Les guarnicions que formaven el dispositiu de seguretat de la frontera estaven compostes per unitats auxiliars. Aquestes estaven integrades normalment per 500 homes, tot i que es té constància de l'acantonament en algun fort d'alguna cohort *milliaria* o ala *milliaria*, formades per més de 500 homes, uns 720 homes. Generalment, però, els forts estaven integrats per *alae* i *cohortes quingenaria*, de 512 homes.⁶⁰

Normalment les unitats d'exploradors al nord del mur avisarien d'un possible atac a les unitats dels forts al llarg de l'*Stanegate*, darrere del mur. En funció de la intensitat del perill, intervenien les unitats auxiliars dels forts per tal d'interceptar i eliminar el contingent enemic el més ràpid possible, enemic que hauria creuat el mur. Cal destacar que l'exèrcit romà era eminentment ofensiu, no estaven preparats per patir cap tipus de setge i es trobaven en desavantatge quan eren assetjats en les seves pròpies fortaleses, de manera que tractarien de buscar un enfrontament a camp obert, lloc on tenien les de guanyar, tenint en compte que s'enfrontaven a un enemic poc disciplinat. A la vegada els informes eren enviats a les bases legionàries, a York, per informar al comandament legionari de la situació local.⁶¹ Només en cas que el perill fos molt greu i sobrepassés la capacitat d'acció de les unitats auxiliars, les legions s'incorporaven a les operacions.⁶² Les darreries del segle II i del segle IV foren temps particularment pertorbats i agitats al nord del mur, quan les tribus de més enllà de la província provocaren seriosos problemes a l'exèrcit romà.

⁵⁸ BREEZE (1982): 84-85.

⁵⁹ RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (2013): 6-11.

⁶⁰ Mirar annex 3 per veure les unitats acantonades al mur.

⁶¹ BREEZE (1982): 84-84.

⁶² RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (2013): 6-11.

Cal dir que uns anys després de la construcció del mur d'Adrià, l'emperador Antoni Pius dugué a terme tot un seguit de campanyes encaminades a recuperar bona part del territori que temps enrere, havia format part de l'Imperi. De manera que la frontera avançà des del mur d'Adrià fins a l'istme del Forth-Clyde, línia on temps enrere Gneu Juli Agrícola havia establert la frontera romana, i fou aquí on Antoni Pius ordenà que es construís el nou sistema defensiu fronterer, també en forma de mur, conegut amb el nom de Mur d'Antoni.

Aquest mur, d'uns 70 km de longitud, s'estenia de punta a punta de l'illa entre els estuaris del Forth i el Clyde. Fou iniciat l'any 142 durant el govern de *Quintus Lollius Urbicus*, governador de *Britannia*.⁶³ Constava d'un gran fossat i una muralla de tapins, amb plataformes sobre l'obra del terraplè defensiu, en comptes de torres de vigilància. A cada milla hi havia un fortí, del mateix tipus que els del mur d'Adrià. Aquest sistema defensiu es reforçava amb 17 forts, distribuïts al llarg de tot el mur.⁶⁴ Els forts eren Carriden, Inveravon, Mumrills, Falkirk, Rough Castle, Castlecary, Westerwood, Croy Hill, Bar Hill, Auchendavy, Kirkintilloch, Cadder, Balmuildy, Bearsden, Castlehill, Duntocher i Old Kilpatrick.⁶⁵ El mur tardà dotze anys en ser construït, tot i que el seu període d'ocupació i activitat no superà els vint anys. Val a dir que un exemple que constata la curta vida del sistema defensiu és l'assentament civil proper al fort de Carriden que, segons les últimes teories i a través de les evidències arqueològiques, es creu que no durà més de vint anys.⁶⁶ El final de l'ocupació es donà durant el govern de *Julius Verus*, vers el 158⁶⁷, si bé s'ha dit que la retirada i abandonament fou entre el 158-164, idea recolzada per la ceràmica documentada.⁶⁸ Aquest abandonament es produí davant de la pressió dels escots que provocà novament la retirada de la frontera fins al Mur d'Adrià, establint-se aquí definitivament, i fins l'autonomia de la província respecte de Roma a principis del segle V, moment en el que poc a poc el mur començà a perdre el seu sentit i progressivament s'abandonà, els pocs contingents que restaren en les fortaleses eren soldats indígenes que combinaven les tasques militars de frontera amb les feines del camp, és a dir, soldats nadius que progressivament s'inclinaren per una vida de camperol i s'instal·laren en els assentaments civils propers al mur. Finalment el mur quedà com un símbol i un record de l'antic poder romà. Amb el temps, les diverses ràtzies i onades pictes i d'escots per un cantó i saxones i jutes per l'altre acabaren per ocupar l'illa i esborrar pràcticament tot rastre del vell Imperi romà.

⁶³ HANSON i MAXWELL (1983): 139 i BREEZE (2006):167.

⁶⁴ MORILLO CERDÁN (2013): 24-27.

⁶⁵ HANSON i MAXWELL (1983): 87.

⁶⁶ BREEZE i DOBSON (2000): 206-207.

⁶⁷ HANSON i MAXWELL (1983): 139.

⁶⁸ BREEZE i DOBSON (2000): 129.

5. L'exèrcit al mur

5.1. La infanteria auxiliar del mur: reclutament i entrenament

Durant l'imperi, les unitats auxiliars eren reclutades d'entre un ampli espectre de pobles. La majoria procedien de les províncies, especialment dels marges de l'imperi, però també un sèrie d'estats aliats subministraven reclutes a les unitats auxiliars de l'exèrcit.⁶⁹ Les unitats que eren reclutades en les províncies de l'oest normalment prenen el nom de la seva tribu o ètnia, o de la regió de la qual procedien; a diferència, les orientals tenien noms de ciutats, possiblement d'aquella on estava ubicada l'oficina de reclutament de la unitat.⁷⁰

A *Britannia*, l'exèrcit romà va reclutar, localment, als auxiliars, des del principi de la seva activitat a l'illa, excepte potser pel que fa a les unitats especialitzades d'arquers orientals, sent els millors els proporcionats per Síria⁷¹, així com Creta i les illes Balears que eren famoses pels seus foners⁷². Tot i ser tropes auxiliars eren unitats especials dins les legions, i sobretot molt valorades. En el cas de *Britannia*, les tribus eren les encarregades de subministrar els reclutes necessaris per a les unitats auxiliars.⁷³

El voluntari signava per servir sota les àguiles durant vint-i-cinc anys. Com els reclutes legionaris, els reclutes auxiliars s'allistaven joves a l'exèrcit, entre els 18 i els 23 anys, en la majoria dels casos. Un cop inscrit, el recluta passava un reconeixement mèdic que certificava que no tenia cap impediment mental ni físic per a pertànyer a l'exèrcit. Prèviament a l'examen mèdic el recluta o *tiro* havia de demostrar a l'administratiu de l'oficina de reclutament, el *librarius*, la seva condició d'home lliure, nascut lliure, i que no era ni un esclau ni un llibert. A continuació el recluta prestava jurament de fidelitat a l'emperador i als seus futurs comandaments, el *sacramentum*. Tot seguit era assignat a una unitat i sotmès a unes quantes jornades d'entrenament bàsic, l'anomenada *probatio*, que permetien al comandament saber si l'home valia o no.⁷⁴ Aquests *tirones* eren assignats a un campament on rebien l'equipament militar de combat i d'entrenament amb el qual començarien un període d'instrucció militar, tan pràctic com teòric, de quatre mesos com a mínim, tal i com explica l'escriptor Vegeti. Val a dir que la informació proporcionada per l'autor fa referència, probablement, als legionaris, però algun tipus d'instrucció similar seria duta a terme pels auxiliars, encara que potser no tan estricte ni exigent com la dels legionaris.⁷⁵

⁶⁹ DANDO-COLLINS (2012): 59-60 i LEGIO VII CLAUDIA. *La infantería auxiliar romana de los siglos I y II e.c.* [en línia]. Legio VII Claudia blogspot, 01 octubre 2013 [Consulta: 21 abril 2014]. Disponible a: <http://legioviiclaudia.blogspot.com.es/2013/10/la-infanteria-auxiliar-romana-de-los.html>.

⁷⁰ LEGIO VII CLAUDIA. *La infantería auxiliar romana de los siglos I y II e.c.* [en línia]. Legio VII Claudia blogspot, 01 octubre 2013 [Consulta: 21 abril 2014]. Disponible a: <http://legioviiclaudia.blogspot.com.es/2013/10/la-infanteria-auxiliar-romana-de-los.html>.

⁷¹ DANDO-COLLINS (2012): 60.

⁷² (*Ibidem*).

⁷³ DANDO-COLLINS (2012): 60. Per saber més mirar DOBSON i MANN. The Roman army in Britain and Britons in the Roman army. *Britannia*, 1973, núm. 4, pàg. 191-205.

⁷⁴ RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (2013): 6-11 i BREEZE i DOBSON (2000): 181-182.

⁷⁵ BREEZE, David J. i DOBSON, Brian (2000): 181-182.

Amb el pas del temps, el reclutament local va significar no sols el reclutament de gent de la província sinó també de la regió fronterera. Per tant un auxiliar típic en el mur hauria nascut a la província, probablement a la regió fronterera, en el poble o assentament dels afores del fort i pot ser engendrat per un soldat de la guarnició.⁷⁶ Normalment aquest recluta o *tiro* seria un voluntari. La lleva forçosa o *dilectus* es va mantenir, però, com una reserva de potència, només utilitzada en temps de crisi, de perill extrem per l'Estat o per eliminar la força de combat d'una tribu derrotada a una remota part de l'imperi. El voluntari que ingressava a les unitats auxiliars seria normalment un no ciutadà, segurament fill d'algun soldat acantonat, en aquest cas, en algun fort del mur. Cal dir que els fills engendrats durant el servei militar tan en unitats auxiliars com en les legions no rebien la ciutadania romana. Un ciutadà tenia la opció d'unir-se a les legions, reservades exclusivament als ciutadans.

A mitjans del s. II més i més ciutadans, sobretot els fills dels auxiliars, van entrar als regiments d'auxiliars, els quals oferien millors oportunitats de promoció, sempre que els ciutadans fossin minoria en aquests, un entrenament menys exigent i potser una vida més emocionant⁷⁷, ja que els auxiliars estaven acantonats al llarg del mur, això és la frontera, on hi havia més probabilitats de tenir algun enfrontament ja fos a petita o gran escala. En canvi, les legions⁷⁸, almenys les acantonades a *Britannia* i a les províncies Dàcies, no estaven estacionades a la frontera, sinó a l'interior de les seves respectives províncies, però a una distància raonable de la frontera per tal de fer front efectivament a una puntual invasió externa, sempre i quan fos necessari, ja que si el problema era resolt per les unitats auxiliars, no calia que les legions actuessin.

Els legionaris, es mantenien fora de la línia de combat, excepte en els moments de crisi, mentrestant experimentaven entrenaments intensius, ja que una unitat d'elit com la legió necessitava estar constantment activa, entrenant i sobretot ben preparada per qualsevol incident puntual de suficient magnitud que demanés de la intervenció legionària. A més els legionaris havien de dur un equip més pesat, de fet eren soldats d'infanteria pesada, a diferència dels auxiliars, que tot i portar a vegades equipament semblant, eren infanteria lleugera. Havien de suportar més fatigues, una disciplina més estricta i fèrria i fer el treball poc interessant. En moltes ocasions les legions s'ocupaven del manteniment i reconstrucció de forts així com de les feines d'enginyeria, ponts, aqüeductes, vies, camins, etc.

Els homes havien d'estar en una bona forma física, de manera que corrien, saltaven, nedaven, talaven arbres, manejaven armes i carregaven inclús paquets amb un pes aproximat de 60 lliures romanes, aproximadament unes 3 pedres o 19 kilograms. Cal dir que les marxes camp a través formaven part també del programa d'entrenament. Els soldats van aprendre el pas doble militar de 60 polzades, i com marxar en el pas de sis de front mantenint un correcte ordre i guarniment. Era part fonamental de la formació del soldat la pràctica amb l'espasa de fusta, la *rudis*, contra pals de fusta, inclús la

⁷⁶ BREEZE i DOBSON (2000): 181.

⁷⁷ (*Ibidem*): 181.

⁷⁸ RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (2013): 6-11.

practica del combat amb parella, sempre amb armes de fusta. Els reclutes suaven de matí i tarda, mentre que els soldats qualificats només entrenaven o s'exercitaven pel matí. Les espases de fusta de doble pes, les *rudis*, i els escuts ajudaven a endurir els legionaris per a l'extenuant i esgotadora lluita cosa a cosa o mà a mà en la que es van especialitzar. Val a dir que els auxiliars no es van escapar d'una instrucció militar similar tot i que segurament menys extenuant. Gran part d'aquest entrenament potser va tenir lloc en una plaça d'armes.

Els reclutes havien d'assolir els estàndards requerits, el fracàs podia ser castigat amb racions d'ordi enlloc de blat. La construcció del campament estaria probablement inclosa en l'entrenament avançat del recluta, tot i que la columna de Trajà mostra legionaris construint el campament i per suposat la construcció de carreteres i ponts.

En campanya els auxiliars acampaven al costat dels legionaris. L'entrenament dels auxiliars no acabava en completar l'entrenament bàsic, era continuat. Tres vegades al mes havien de completar marxes de 20 milles romanes. S'entrenava al recluta per marxar aquesta distància en cinc hores. Un paral·lelisme el trobem actualment en l'exèrcit britànic que fa un ritme de 3 milles per hora incloent un descans de 10 minuts.

A part de les marxes s'esperava que els soldats mantinguessin les seves habilitats bàsiques en l'ús d'armes a través de l'entrenament diari. Sembla que també realitzaven exercicis de camp, com pràctiques de setge. Sembla que els campaments de setge que flanquegen l'*oppidum* de l'edat del ferro de Burnswark eren, segons la millor interpretació, uns allotjaments semi permanents per a les tropes que practicaven setge de guerra.

Hauria de passar algun temps, però, abans que el nombre de ciutadans a l'àrea del mur augmentés. La font principal seria els fills dels veterans, qui pel seu servei militar havien adquirit la ciutadania per ells i els seus fills.⁷⁹ No obstant això, a partir del segle III tots els auxiliars ubicats a l'àrea de frontera propera al mur, segurament serien tots ciutadans, ja que l'any 212, l'emperador Caracal·la va decretar la ciutadania universal⁸⁰.

5.2. La cavalleria auxiliar del mur: reclutament i entrenament

Cada legió posseïa el seu propi esquadró de cavalleria de cent vint-i-vuit legionaris, utilitzats com exploradors i missatgers. Totes les altres unitats de cavalleria de l'exèrcit romà estaven compostes d'auxiliars, aquest és el cas dels regiments acantonats als forts al llarg del mur i a les fortaleses de l'Stanegate, properes al mur.

Les unitats de cavalleria acantonades als forts del mur eren l'*ala*, anomenada així perquè estava situada a les ales de la línia de batalla, i la *cohors equitatae*, una unitat mixta, formada tan per cavalleria com per infanteria. Val a dir que l'*ala* dins de l'exèrcit

⁷⁹ BREEZE i DOBSON (2000): 181.

⁸⁰ DANDO-COLLINS (2012): 60.

romà era la unitat de cavalleria més gran. Aquesta unitat estava dividida en dos classes: l'*ala quingenaria* i l'*ala miliaria*. La denominada *ala quingenaria* estava composta per cinc-cents dotze homes dividits en setze *turmae* de trenta dos homes cadascuna. En canvi l'*ala miliaria* era de mida més gran, amb un total de set-cents setanta vuit homes dividits en vint-i-quatre *turmae*.⁸¹ Les *alae* practicaven maniobres en ordre tancat.

Els soldats que formaven part de les *ala* van haver de dominar les habilitats del genet, és a dir, van haver de dominar l'equitació. No obstant, els integrants de les *alae*, es reclutaven normalment entre els pobles menys romanitzats de l'imperi, com asturs, celtíbers, maures, nòmides, panonis, gals, germànics, etc., que tenien especials habilitats en l'art de l'equitació. Trobem l'exemple de l'*Ala II Asturum*, que com el seu apel·latiu indica fou reclutada inicialment entre els asturs. Primer fou traslladada a *Pannonia* i després, a principis del segle II, desplaçada a *Britannia*, fins al final de la seva existència. Aquesta unitat es trobava ja aquarterada a *Britannia* des dels temps de l'emperador Adrià, concretament des l'any de la erecció del *Vallum Hadriani*, segons el diploma militar corresponent al mateix 122, sent *Bremetiacum*, actual Ribchester, possiblement, el primer campament de l'*ala II* dels asturs en sòl britànic. Val a dir que en el transcurs del s. III aquesta unitat tindria assignat un dels forts del mur d'Adrià, concretament el de *Cilurnum*, l'actual Chesters, el sisè dels forts del mur a partir del seu extrem oriental, on sembla que també es trobava acampada l'*Ala I Asturum Hispanorum*, segons la informació que ens proporciona la *Notitia Dignitatum*, fins al final de la seva existència, les últimes dècades del s.III o inclús les primeres del s.IV. Malgrat això els últims anys d'existència d'aquesta unitat no apareixen constatats en la documentació antiga.⁸²

Tots els reclutes havien de seguir els mateixos passos d'allistament que la infanteria auxiliar i les legions, amb una primera certificació de la condició d'home nascut lliure, un examen mèdic, tan físic com mental, un temps de practiques, la *probatio*, i per últim el *sacramentum*, això és el jurament militar a l'emperador i als seus futurs comandants. Posteriorment eren enviats al campament on serien instruïts. La qualificació bàsica d'alçada per entrar a formar part de l'*ala* era, en mesures romanes, de 5 peus i 10 polzades⁸³, aproximadament 1,72 o 1,75 m. Sembla ser que l'edat mitjana d'allistament dels reclutes de cavalleria estaria entre els 18 i els 25 anys. En conjunt els homes no van ser reclutats directament entre els contingents de cavalleria de les *cohortes equitatae*, cohorts mixtes de cavalleria i infanteria, sinó que en general entraven com a infants i posteriorment eren seleccionats per a la secció de cavalleria, millor remunerada que la infanteria.

El genet era entrenat per muntar a cavall a la perfecció, per saltar rases i murs, i inclús per nedar amb el seu cavall, tot això amb l'armadura a sobre, en general cota de malla, que era la protecció corporal pròpia dels regiments auxiliars. Cal destacar que foren els genets bataus de les terres baixes d'Holanda els que arribaren a ser més valuosos per

⁸¹ DANDO-COLLINS, Stephen (2012): 220-222.

⁸² SANTOS YANGUAS, Narciso (2006): 87-100.

⁸³ BREEZE, David J. I DOBSON, Brian (2000): 182-183.

Roma, ja que degut a les freqüents inundacions de la seva terra natal, eren capaços de nedar i creuar els rius juntament amb els seus cavalls carregats amb tot l'equip per a continuació entrar immediatament en batalla.⁸⁴ Aquests auxiliars van tenir èxits especialment destacats en les seves operacions a *Britania*. Els genets duïen, a part de la cota de malla, un casc metàl·lic, en molts casos amb una màscara facial, i unes calces o *braccae*.

Els cavalls utilitzats pels romans no anaven ferrats, i eren de la mida d'un poni, uns 1,20-1,30 a la creu, respecte als actuals cavalls, val a dir que una de les races que actualment més s'assembla als antics cavalls romans és la raça dels asturcons, actual poni-cavall d'Astúries, que, si més no, fa referència al cavall hispà que les cròniques antigues nombren i descriuen. A més cal destacar que la cavalleria romana igual que totes les cavalleries mediterrànies, i per extensió europees, incloent en aquest cas el pobles del nord fins a les estepes, muntava sense estreps, és a dir, tan si muntaven amb sella, el cas romà, com si no, el cas nùmida, no duïen cap tipus de suport per col·locar els peus que permetés estabilitat i equilibri a sobre del cavall, la qual cosa significa que no disposaven de cap tipus d'estrep, i havien d'usar les seves armes sense l'ajuda d'aquests.

La sella de cavalleria romana, amb quatre banyes o *corniculum*, dos davant i dos darrere, constituïa si més no una plataforma estable per cavalcar i llançar.⁸⁵ Tot i així, era necessari un entrenament per aconseguir estabilitat i equilibri, i només els genets entrenats i acostumats els hi resultaria fàcil desenvolupar la seva activitat en un tipus de sella com aquesta. Aquestes selles estaven fabricades amb un nucli de fusta recobert de cuir i a sota es col·locava un mena de dessuador o manta de llana per evitar-li ferides al cavall produïdes pel fregament de la sella, així com per absorbir el suor que en cas contrari seria absorbit pel cuir de la sella deteriorant-lo fins al punt d'arribar a trencar-la.

Les armes que duïen els soldats de cavalleria eren: d'una banda i sent la principal arma de la cavalleria, la *lancea*⁸⁶, una llança lleugera d'uns 1,8 m que era usada tan per envestir i clavar com per llançar, de característiques possiblement més properes a la javelina, més lleugera, i molt més allunyades del terrible *pilum*, una de les armes característiques de les temibles legions. La cavalleria romana també usava javelines de mida més petita o dards, que es llançaven per sobre del cap i es guardaven en un buirac, amb una capacitat de fins a vint dards, subjecte a la sella. D'altra banda trobem l'espasa llarga de cavalleria, l'*spatha*, que a diferència del *gladius* legionari d'infanteria, més curt, entre 45-60 cm, i destinat a punxar no a tallar, era molt més llarga, probablement entorn dels 65-80 cm, ja que la distància que havia de recórrer la fulla en un combat des de sobre un cavall era més llarga que en un combat cos a cos, i estava destinada tan a

⁸⁴ DANDO-COLLINS, Stephen (2012): 220-222.

⁸⁵ DANDO-COLLINS, Stephen (2012): 220-222 i LEGIO VII CLAUDIA. *La cavalleria auxiliar romana de los siglos I y II e.c.* [en línia]. Legio VII Claudia blogspot, 31 maig 2013 [Consulta: 18 abril 2014]. Disponible a: <http://legioviiclaudia.blogspot.com.es/2013/05/la-cavalleria-auxiliar-romana-de-los.html>.

⁸⁶ DANDO-COLLINS, Stephen (2012): 220-222.

tallar com a punxar.⁸⁷ Per últim la cavalleria auxiliar, a diferència dels legionaris, usava un escut pla, anomenat clipeus, de forma ovalada, rodona o hexagonal, i amb un umbo rodó a la part central protegint l'empunyadura de l'escut.

5.3. Pagament

L'exèrcit romà no tenia un salari estàndard per a tot l'exèrcit, sinó que el pagament variava segons cada cos militar, inclús a dins d'un mateix cos com el cas dels auxilia, on hi havia una escala salarial.

La distinció entre els homes de les legions i els homes de les *auxilia*, i dins l'*auxilia*, entre els cavallers de les *alae*, els cavallers de les cohortes mixtes, i la infanteria de les cohortes, es mostra en les escales salarials. El legionari estava al capdamunt de l'escala, la legió era el cos de l'exèrcit romà millor pagat, i la infanteria auxiliar a la part inferior de l'escala, podríem dir que la pitjor assalariada. Val a dir que les úniques xifres precises són les proporcionades pels legionaris.⁸⁸

Durant el segle I amb l'emperador Domicià la paga dels legionaris s'establí en 1.200 sestercis anuals, repartits en tres quotes trimestrals de 400 sestercis.⁸⁹ No fou fins al s. II sota el regnat de Septimi Sever que es doblà els 300 denaris de paga establerts per Domicià.⁹⁰ El salari anual del legionari era insignificant comparat amb els cent mil sestercis anuals que guanyava un centurió *primus pilus*, el centurió de més rang de la legió.⁹¹ Aproximadament en temps de Domicià el *primus pilus* cobrava uns 18.000 denaris, amb Septimi Sever, en canvi, passà a cobrar-ne 37.000.⁹²

De la paga total que era percebuda pels legionaris, al segle II repartida en tres o quatre pagues regulars o *stipendia*, s'efectuaven diverses deduccions que eren destinades a cobrir despeses del legionari, com el preu de l'equip, la manutenció i la roba, incloent una petita retenció de diners, una tercera part del sou, que quedava en custòdia de la legió, concretament del *signifer*, el portaestendard i tresorer de la legió, com a part d'un pla de jubilació obligatori per a cada soldat, suma, que li era entregada en el moment del seu llicenciament, l'anomenada *honestia missio*.⁹³ Cal dir que dins de les deduccions salarials, se li retenia també, una petita part més del salari destinada a cobrir un fons funerari per a cada soldat⁹⁴, segurament aquest fons funerari aniria lligat al pla de jubilació, ja que en cas de mort abans del llicenciament, probablement el pla de jubilació recaptat fins llavors aniria destinat a cobrir les despeses funeràries. Val a dir

⁸⁷ BREEZE i DOBSON (2000): 182-183; DANDO-COLLINS (2012): 220-222; i DOBSON i MANN. The Roman army in Britain and Britons in the Roman army. *Britannia*, 1973, núm. 4, pàg. 191-205.

⁸⁸ BREEZE i DOBSON (2000): 183-184.

⁸⁹ DANDO-COLLINS (2012): 31.

⁹⁰ RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (2013): 6-11.

⁹¹ DANDO-COLLINS (2012): 31.

⁹² RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (2013): 6-11.

⁹³ RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (2013): 6-11 i BREEZE i DOBSON (2000): 184.

⁹⁴ DANDO-COLLINS (2012): 31 i BREEZE i DOBSON (2000): 184.

que això anteriorment dit també serveix per les unitats auxiliars, sent el mateix esquema vàlid per tot l'exèrcit romà, legions o auxiliars, excepte en el cas de la jubilació que no se'ls hi donava cap compensació monetària ni terres al llicenciar-se.

Els auxiliars tenien un càrrec per les armes, eren responsables d'una part del cost de la tenda que cada *contubernium* de 8 homes tenia, i pel cavall del soldat de cavalleria, però aquest cost, probablement, repetit, però rarament després del primer equipament.⁹⁵

No obstant les deduccions salarials i el sou regular, els legionaris rebien ingressos extraordinaris anomenats *donativa*⁹⁶, que feien referència a les bonificacions que cada nou emperador solia concedir a les legions quan pujava al tron. Rebien, també, una altre bonificació, però, més petita a cada aniversari de l'ascens de l'emperador al tron. A més era freqüent que els emperadors deixessin als seus legionaris varis milers de sestercis per cap en els seus testaments. D'aquests ingressos extra però també es retenia la part destinada al pla de jubilació.⁹⁷ L'auxiliar no podia esperar la generositat de l'emperador per afegir com a pagament extra al salari, aparentment aquesta bonificació estava reservada únicament per a les tropes de ciutadans, això és les legions.⁹⁸ La gran recompensa dels auxiliars era la ciutadania romana, però això significava vint-i-cinc anys de la vida del recluta.⁹⁹ Val a dir que això deixà de ser un incentiu per als auxiliars, en el moment de desenvolupar el servei militar, quan Caracal·la a l'any 212, decretà la ciutadania universal.¹⁰⁰

Un soldat que lluitava amb valentia podia veure la seva paga augmentada en un cinquanta per cent o doblada per a la resta de la seva carrera, obtenint com a reconeixement els títols de *sesquuplicarius* o *duplicarius*, respectivament. Aconseguir aquests títols significava un mena d'ascens social dins la legió, és a dir, diferenciava al soldat de la resta de *miles gregarius*, això és soldats rasos. De manera que els soldats que aconseguien aquests premis figuraven separats de la resta de la tropa en els informes d'efectius que les unitats entregaven als quarters generals, concretament, apareixien enumerats en les llistes immediatament després dels optios i dels centurions. L'estatus de *duplicarius* s'evidencia en les fonts epigràfiques, és a dir, els homes que havien aconseguit el estatus de *duplicarius* ho mencionaven orgullosament en les seves làpides.¹⁰¹

L'estructura de pagament per a qualsevol unitat de l'armada romana estava basada en quatre divisions, però només en tres taxes de pagament. Aquestes eren el pagament ordinari, el pagament ordinari amb immunitat de fatigues, 1 vegada i mitja la paga ordinària i per últim 2 vegades la paga ordinària.

⁹⁵ BREEZE i DOBSON (2000): 184.

⁹⁶ DANDO-COLLINS (2012): 31-32 i RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (2013): 6-11.

⁹⁷ RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (2013): 6-11.

⁹⁸ BREEZE i DOBSON (2000): 184.

⁹⁹ (*Ibidem*): 184.

¹⁰⁰ DANDO-COLLINS (2012): 62.

¹⁰¹ (*Ibidem*): 31-32.

Les estimacions que s'ha fet sobre la paga del soldat d'infanteria auxiliar varien entre un terç d'una paga de legionari i dos terços o cinc sisenes parts. Els principals efectes d'aquestes últimes xifres serien, com s'ha senyalat, perquè el soldat de l'ala hauria pagat més que un legionari ras i el soldat de cavalleria de la cohort el mateix. Això pot ser compensat fins a cert punt per les despeses relacionades amb el manteniment del cavall.¹⁰²

Segons Breeze i Dobson, un ambiciós recluta auxiliar intentaria esdevenir soldat d'ala, ja que dins de les unitats auxiliars era el cos millor remunerat, o, sinó, un soldat d'infanteria en una cohort mixta, això es cavalleria i infanteria dins la mateixa unitat, per així poder sol·licitar la plaça d'*equus* durant la selecció. En tot cas, el següent intent seria per un treball que li donés immunitat de fatigues, aprenent un ofici o com a empleat en el personal del seu comandant en cap.¹⁰³

5.4. El llicenciament i la jubilació del soldat

Aquests soldats servien vint-i-cinc anys a l'exèrcit abans de jubilar-se, ja que es tractava d'auxiliars, soldats estrangers que no posseïen la ciutadania, mentre que els legionaris feien un servei militar, primer de setze anys i més tard incrementat a vint.¹⁰⁴ Després de complir amb el servei militar un honor inusual esperava al soldat auxiliar. Ell seria honorablement llicenciat o retirat, i podria demanar un registre, en la forma d'un parell de plaquetes de bronze, que serien enviades des de Roma, llistant o enumerant els privilegis que ara li serien concedits¹⁰⁵, vindria a ser com un diploma pels serveis prestats a l'imperi. Malgrat això, aquests soldats no se'ls hi proporcionava beneficis de jubilació al retirar-se, però en canvi tan aquests com els mariners rebien una bonificació de tres-cents sestercis per allistar-se, el *viaticum*, al començar el servei.¹⁰⁶ Un cop es llicenciaven, els auxiliars no podien tornar a ser cridats a files.¹⁰⁷ Malgrat això, molts d'ells una vegada rebien la ciutadania romana tornaven a allistar-se a l'exèrcit, n'és un exemple el cas de Luci Viteli Tanci¹⁰⁸, un soldat hispà de cavalleria, pertanyent a l'*Ala Vetona*, que a l'edat de vint anys s'incorporà a files, complint el seu servei de vint-i-cinc anys a *Britannia*. Un cop va obtenir la ciutadania es tornà a allistar, malauradament un any després d'allistar-se, ara com a legionari, morí a l'edat de quaranta-sis anys.

Aquestes plaquetes de bronze, aquest diploma, eren una còpia presa d'una gran placa de bronze, situada al cor de Roma, una Roma que, segurament, ell mai havia vist però n'adorà els Deus i els Deus-emperadors i n'heretà les tradicions i les festes tradicionals. En aquesta placa de bronze apareixia el seu nom degudament inscrit, juntament amb els

¹⁰² BREEZE i DOBSON (2000): 183-184.

¹⁰³ (*Ibidem*).

¹⁰⁴ DANDO-COLLINS (2012): 60 i BREEZE i DOBSON (2000): 201.

¹⁰⁵ BREEZE i DOBSON (2000): 201 i ROXAN (1981): 265-286.

¹⁰⁶ DANDO-COLLINS (2012): 60. Per saber més mirar STARR, C.G. (1975). *Roman Imperial Navy*, 31 BC-AD 324, NJ, Westport.

¹⁰⁷ DANDO-COLLINS (2012): 60.

¹⁰⁸ (*Ibidem*): 62.

noms de tots els altres que foren llicenciats al mateix any a *Britannia*¹⁰⁹. Val a dir que aquestes plaques es feien per totes i cadascuna de les províncies, Germania, Hispania, la Galia, Àfrica, Egipte,...etc, és a dir, cada província llistava els llicenciats d'aquell any i així com hi havia les plaques dels llicenciats a la Gran Bretanya també hi havia les plaques dels llicenciats a Germania, Hispania, la Galia,...etc. La còpia deia que se li donava la ciutadania romana i el *ius conubii*¹¹⁰, això és el dret de casar-se amb una dona legalment, acte no permès durant el servei militar, d'aquí a que els soldats visquessin, molts d'ells, en *contubernium*, és a dir, en parella, visquessin amb una dona de manera estable però no oficial, que els acompanyava allà on fossin destinats, amb la qual un cop llicenciats es casarien. Si els soldats tenien una esposa no oficial, el diploma els permetia que aquesta esdevingués oficial.

La muller del soldat no rebia la ciutadania romana si es divorciava o la mort posava fi al matrimoni, ella no podia augmentar els ciutadans romans per compte propi, ja que la condició del fill deriva de la condició de la mare, és a dir, si la mare era de condició esclava el nen naixia esclau o per contra si la mare era ciutadana romana el fill naixia ciutadà, la condició social es transmetia via materna.

Els fills nascuts d'aquest soldat, ara ciutadà romà de ple dret, serien reconeguts com a ciutadans romans, cosa que augmentaria el nombre de ciutadans romans. Val a dir que els fills del soldat nascuts durant el servei militar, és a dir, abans d'adquirir la ciutadania romana, durant el contuberni, rebien també la ciutadania romana. Malgrat això a l'any 140 es va fer una limitació, els nens nascuts durant el servei no serien ciutadans romans, només els nascuts després del llicenciament. De fet eren reduïts a la mateixa categoria que els nens nascuts dels legionaris durant el servei militar, pels quals no hi havia cap disposició retrospectiva.¹¹¹ Els legionaris un cop esdevenien ciutadans tenien tot el dret, com a ciutadans, de contraure unions formals, tot i que per engendrar fills amb ciutadania havien de casar-se amb dones ciutadanes. Malgrat això, res es va fer pels fills nascuts durant el servei militar, que, per tant, van ser obligats a allistar-se a l'exèrcit per aconseguir la ciutadania. No hi havia altruisme pel legionari o l'auxiliar, encara que cal dir que en la concessió de ciutadania als auxiliars i als seus fills, Roma era més generosa que qualsevol altre Estat antic, fins i tot si els privilegis eren fins a cert punt, limitats i condicionals.¹¹²

Un vegada llicenciats no hi havia concessió de terres ni de diners pels auxiliars, concessió que es reservava als integrants de les legions, els quals si que rebien una bonificació de diners al retirar-se i un lot de terra en alguna colònia de veterans en territori fronterer. No obstant, l'auxiliar rebia el regal més preuat, la ciutadania romana, i els privilegis concedits als veterans de l'exèrcit, aquests són la immunitat en la fiscalitat, els impostos, i la immunitat de l'oficina municipal.

¹⁰⁹ BREEZE i DOBSON (2000): 201 i ROXAN (1981): 265-286.

¹¹⁰ (*Ibidem*).

¹¹¹ BREEZE i DOBSON (2000): 201.

¹¹² (*Ibidem*): 201-202.

De si mateix, el veterà podria no tenir molta expectativa de vida, si es considera que el patró dels legionaris es vàlid també per als auxiliars. Malgrat això, amb la ciutadania el soldat havia elevat un important esglaió en l'escala social a la seva família i als seus descendents, i els seus fills estarien en bona posició per a la carrera militar, la qual oferia les millors possibilitats d'ascens i de progrés tan materialment com socialment. Els estalvis dels auxiliars, segurament, podrien no ser gran cosa, a falta de la subvenció que rebia el legionari i els donatius extra provinents de l'emperador. Probablement trobaria a faltar l'aliment regular, les normes d'higiene i l'atenció mèdica que l'exèrcit li havia donat. Les xifres per als legionaris suggereixen que el veterà tenia una expectativa de vida més pobre que el civil, encara que durant el seu servei militar n'havia tingut una de millor.

Un cop llicenciat i establert, el veterà, podia invertir el seu temps i les seves mans en la practica d'un ofici, per exemple en el treball del metall, de la fusta o del cuir per tal d'abastir les necessitats de la comunitat del *vicus*, de la qual ara ell formava part.

Segons Breeze i Dobson, la manca d'inscripcions de veterans ha portat a suggerir que els veterans un cop llicenciats no es van establir a la frontera britànica, és a dir, a les zones properes al mur. Com que hi ha poca evidència que els veterans s'establissin en altres llocs, cal suposar que el mateix patró fou seguit a *Britannia* com en les altres fronteres, on els veterans s'establiren prop de les seves fortalezes.¹¹³ A més els fills d'aquests veterans establerts prop del mur possiblement serien el relleu dels seus pares, és a dir, els regiments d'auxiliars del mur estaven integrats per nadius, nadius d'assentaments propers a les fortalezes. En la majoria dels casos es podria suposar que aquests nadius i voluntaris serien fills dels veterans assentats prop de les seves antigues fortalezes. Els fills dels veterans s'allistarien als regiments auxiliars, ja fos per aconseguir la ciutadania o com a tradició familiar, i passarien a ocupar el lloc del pare en les fortalezes del mur.

¹¹³ BREEZE i DOBSON (2000): 202.

6. Els assentaments civils

Els assentaments civils, anomenats *vicus* existeixen a causa dels forts¹¹⁴, de fet són el resultat de l'establiment i desenvolupament dels *cannabae*. Era habitual que les famílies "il·legals" dels soldats visquessin en les immediacions del campament, formant barris civils anomenats *cannabae*.¹¹⁵ Alguns d'aquests barris van arribar a assolir tal importància que foren convertits en municipis romans (*municipia*), en són el cas els barris civils del grans campaments danubians d'*Aquincum*, *Durostorum* i *Viminacium*, actualment ciutats d'Hongria, Bulgària i Sèrbia respectivament.¹¹⁶ Val a dir però que també es formaren *vicus* com a resultat de l'establiment de veterans amb les seves famílies a prop de les fortaleses on havien servit durant anys.

Una cosa està clara, al final del servei militar, el soldat, que potser havia estat reclutat en una altra província, havia de trobar el seu propi camí de tornada a casa.¹¹⁷ La majoria d'homes, però, segurament prefereixen quedar-se a *Britannia* i assentar-se a prop del *castellum* on havien servit, enlloc de viatjar de tornada a casa, on després de tant de temps fora, uns vint-i-cinc anys, moltes coses haurien passat i canviat. A més aquest viatge anava per compte propi, és a dir, ni l'imperi ni l'exèrcit costejaven el viatge de tornada dels soldats auxiliars un cop és llicenciaven i marxaven de l'exèrcit¹¹⁸, i cal tenir en compte que en molts casos, molts dels soldats haurien contret, segurament, algun tipus de matrimoni, considerat però il·legal, durant el servei militar, i haurien format una família no reconeguda legalment però real. Les dones i els fills serien un motiu pel qual quedar-se en el lloc, el mateix on segurament el soldat hauria conegut la seva dona, i el qual s'havia convertit en la seva llar durant els anys de servei en aquell fort. Totes les pressions eren per quedar-se a *Britannia*, de manera que fins i tot aquells que no havien estat reclutats localment, ja que la gran majoria eren nadius i normalment procedien del assentaments propers, podrien fer la seva nova llar, per ells i la seva família a prop de la unitat on havien servit i dels seus antics camarades.¹¹⁹ Si el veterà s'assentava de la seva fortalesa, ell s'assentava, segurament, al *vicus* proper a aquesta amb la seva dona i la seva prole, si és que en posseïa. Tot i això és encara molt difícil poder parlar en extensió sobre els assentaments civils.¹²⁰

Tan els *castella*¹²¹ com els *cannabae* eren importants focus econòmics, doncs només els teòrics 500 o 1000 homes d'una unitat auxiliar, segons es tractés d'una unitat *quingenaria* o *milliaria*, sense comptar amb les seves famílies, localitzades en els *cannabae*, eren un importantíssim mercat que atreïa a tota classe de comerciants i quincallers disposats a oferir les seves mercaderies a gent amb diners frescs. Tractant-se de soldats, per suposat que una part important d'aquesta oferta que es congregava al

¹¹⁴ BREEZE i DOBSON (2000): 203.

¹¹⁵ RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (2013): 6-11.

¹¹⁶ (*Ibidem*).

¹¹⁷ BREEZE i DOBSON (2000): 194.

¹¹⁸ (*Ibidem*).

¹¹⁹ BREEZE i DOBSON (2000): 194.

¹²⁰ (*Ibidem*): 203

¹²¹ Forts o fortaleses de les tropes auxiliars, a diferència dels *castra* que eren les fortaleses de les legions.

voltant del fort estaria integrada per tabernes i prostitutes.¹²² No es pot oblidar que els integrants dels forts, estaven acantonats a la frontera, lluny dels grans assentaments civils i lluny dels plaers bàsics, de manera que aquests necessitaven algun lloc on gaudir i gastar el seu salari, ja fos en beguda, joc o plaer. Aquest lloc es materialitzava en forma de tabernes i prostíbuls que proporcionaven l'oci i el plaer buscats pels soldats encara que fos a preus més elevats, tractant-se dels únics establiments accessibles a l'àrea del *limes*, i tenint en compte que l'assentament civil mitjanament més gran estaria a bastants milles al sud de la seva posició. Tot aquest conglomerat de comerciants, quincallers, prostitutes i taverners formarien, juntament amb les famílies "il·legals" dels soldats, aquests barris anomenats *cannabae*, que en molts casos anirien creixent fins esdevenir un *vicus*.

Els voltants del campament constituïen a més els prats de la legió (*prata legionis*), és a dir, les zones de pastura dels animals. Igual que per la legió, els prats que envoltaven el fort constituïen les pastures dels animals de tir de la unitat i dels cavalls dels esquadrons muntats de la mateixa, o de tota la unitat en cas que es tractés d'una ala, una unitat íntegrament de cavalleria.¹²³ Cal dir que d'*alae* se'n documenten varies estacionades al llarg del mur.¹²⁴

Un dels principals edificis que formaven els assentaments civils, era la casa de banys, usada principalment pels militars, de fet eren els banys del fort. Era un edifici de caràcter militar i oficial. Un altre dels principals edificis d'un assentament civil, que si més no permeten intuir un assentament, són els temples. Els temples varen ser creats per als oficials i per als soldats dels forts. Cal dir que aquests van ser finançats de forma privada, això és per persones arribades fins als confins de l'imperi amb capital suficient per construir un temple a la seva deïtat i facilitar el culte a una hipotètica comunitat d'adoradors establerta allà, ja fossin civils o militars, principalment militars. Cal destacar que hi ha una clara dificultat per identificar dedicatòries religioses fetes per membres de la comunitat civil en contraposició a les dedicatòries fetes pels soldats o pels familiars dels comandants del fort.

Un altre dels edificis que evidencien l'existència d'un assentament civil són les *mansiones*, aquells edificis oficials de parada i descans en una via romana, mantinguts per l'Imperi per a l'ús dels funcionaris i enviats especials durant un viatge, normalment, de caràcter oficial. D'aquestes hostatgeries en trobem a Corbridge, Benwell i Vindolanda, aquestes però plantegen certs problemes i dubtes. El dubte està en que no se sap amb certesa si aquests edificis eren llocs de descans durant la nit per a gent, funcionaris o enviats imperials, que viatjaven portant el missatge imperial, a través d'un complex sistema d'hostatgeries i de postes, pel relleu de cavalls, per a fins oficials. O si pel contrari, es tractava, simplement, de pensions creades per una empresa privada.¹²⁵ En el cas de *Corstopitum* (Corbridge) i Vindolanda, situades en la via anomenada Stanegate

¹²² RODRÍGUEZ GONZÁLEZ (2013): 6-11.

¹²³ (*Ibidem*).

¹²⁴ Per més detalls sobre la distribució d'unitats al llarg del mur mirar annex 3.

¹²⁵ BREEZE i DOBSON (2000): 203-204.

i a un dia de camí de distància, ambdues tenen una *mansio*, de manera que segons Breeze i Dobson qualsevol de les dues hipòtesis o explicacions seria aplicable i vàlida.¹²⁶ Els altres edificis catalogats com botigues i/o cases, ens donen informació fragmentària, però fins ara no hi ha cap possibilitat d'analitzar l'assentament en la seva totalitat. En particular, poc es coneixen els assentaments civils del segle II, però molt probablement existiren. L'abast dels *vicus* és bastant incert¹²⁷, especialment el de Condercum (Benwell), tret de la informació que ens proporcionen els espais documentats com són les restes d'un temple dedicat al deu Antenociticus juntament amb dos edificis més, de certa entitat, un casa de banys i una *mansio*, trobats a prop del fort, que evidencien la formació i posterior creixement d'un *vicus* o assentament al voltant de la fortalesa. Tot i així es desconeix com era l'assentament civil en el seu conjunt.

Sovint hi ha evidències de l'activitat industrial en els pobles, però en general a petita escala, suficient per a cobrir les necessitats de la comunitat i poca cosa més. Les manufactures especialitzades com les *paterae* de bronze, això és el parament dels soldats, és a dir, els plats de campanya; el calçat fi, el vidre i objectes de ceràmica, produïts en massa van ser importades als assentaments civils de la frontera, no pas produïdes allà, però en el cas del ferro, era fos localment a Corbridge, Housesteads i Vindolanda. L'abundància d'objectes de ferro documentats mostra una important demanda. El cuir era un altre material produït localment amb un munt d'usos. Per exemple a l'assentament civil de *Vercovicum* (Housesteads) es va identificar i documentar la botiga d'un sabater, botiga que contenia una rica varietat de sabates i altres articles de cuir que s'han conservat gràcies a les condicions ambientals, com passà també a Vindolanda. Cal dir que la ceràmica, tot i lo anteriorment dit, podria haver estat produïda localment, algunes vegades a gran escala com a *Corstopitum* (Corbridge), i inclús comercialitzada àmpliament. Però, en general, és difícil demostrar que la indústria subministrava més que el que hi havia als mercats locals. Fins i tot no es pot demostrar que els tallers militars de Corbridge, sovint descrits com els subministradors del mur, subministressin a més gent a part dels legionaris estacionats allà, encara que és molt possible que ho fessin.

Sobre la situació jurídica d'aquests assentaments i de les persones que hi vivien podem utilitzar algunes qüestions d'àmbit general en el món romà per a crear una possible idea de com era.

La ciutadania romana no era una qüestió d'ón vivies, sinó un privilegi, per això els ciutadans romans eren un cos privilegiat de persones amb un conjunt de drets, però també d'obligacions i responsabilitats. Fou un privilegi que Roma molt astutament va saber promocionar fent-lo, a més, accessible als pobles vençuts, cosa que provocà que, en molts casos fos desitjable per aquests. En el cas que ens ocupa, els habitants de la Gran Bretanya, com altres que s'havien entregat a Roma, foren considerats, al principi,

¹²⁶ BREEZE i DOBSON (2000): 203-204.

¹²⁷ BIDWELL, P. (i): 1. *Per aprofundir mirar: HOLDBROOK, N. (1991). A watching brief at the Roman fort of Benwell-Condercum 1990*, *Archaeol. Aeliana* (5th ser), **19**, pàg. 41-5.

com a persones que s'havien rendit incondicionalment, sense cap dret, això és com a *dedictii*, però gairebé immediatament varen assolir el status de *peregrini*, terme que designa als no ciutadans. Els no ciutadans no eren ni esclaus ni lliberts, això és esclaus alliberats, sinó que eren homes o dones lliures, però sense la ciutadania. Encara que els lliberts podien ser ciutadans romans, en cap cas podien ser seleccionats per al servei en les legions o en les *auxilia*.

La ciutadania i el status social es transmetien en herència a través de la mare, és a dir, el fill tindria o no ciutadania i un o altre status social en funció del que tingués la mare. El fill d'una mare amb ciutadania romana era un ciutadà, sempre i quan el pare fos almenys lliure. El govern romà, respecte les dones no ciutadanes dels auxiliars, preferiria fer ciutadans als seus fills i negar el dret de ciutadania a les mares, que continuarien sent lliures, però no ciutadanes.¹²⁸ Els fills nascuts dels auxiliars, que un cop es llicenciaven esdevenien ciutadans de ple dret, serien reconeguts com a ciutadans romans, la qual cosa n'engrossiria el nombre, especialment en els assentaments civils, on es concentraven la major part dels ciutadans, però també en les colònies i pobles que havien aconseguit obtenir la ciutadania. Val a dir que els fills del soldat nascuts durant el servei militar, és a dir, abans d'adquirir la ciutadania romana, durant el contuberni, rebien també la ciutadania romana. Malgrat això a l'any 140 es va fer una limitació, els nens nascuts durant el servei no serien ciutadans romans, només els nascuts després del llicenciament. Malgrat això, no res es va fer pels fills nascuts durant el servei militar, que, per tant, van ser obligats a allistar-se a l'exèrcit per aconseguir la ciutadania.¹²⁹ Cal dir, però, que a partir del segle III la ciutadania es va fer extensible pràcticament a tothom, ja que l'any 212 l'emperador *Caracalla* va decretar la ciutadania universal¹³⁰, doncs tots els fills prelllicenciament i tots els auxiliars segurament serien ara ciutadans.

Els assentaments civils estaven integrats pels veterans amb ciutadania, el seus fills també ciutadans, i normalment les esposes que no eren ciutadanes, sense oblidar els comerciants, botiguers i taberners, alguns vinguts de lluny per fer fortuna prop dels forts. Amb el pas del temps, però, el nombre de dones ciutadanes a l'àrea del mur va anar creixent arrel de la concessió de ciutadania als fills, i òbviament a les filles, dels auxiliars.¹³¹ Tenint en compte que els veterans sembla que es van assentar prop de les seves fortalezes, és molt probable que els fills d'aquests veterans establerts prop del mur fossin en un futur el relleu dels seus pares, és a dir, els regiments d'auxiliars del mur estaven integrats per nadius, la font bàsica de reclutament, nadius d'assentaments propers a les fortalezes. En la majoria dels casos es podria suposar que aquests nadius i voluntaris fossin fills dels veterans assentats prop de les seves antigues fortalezes. Els fills dels veterans s'allistarien als regiments auxiliars, ja fos per aconseguir la ciutadania o com a tradició familiar, i passarien a ocupar el lloc del pare en els forts del mur.

¹²⁸ BREEZE i DOBSON (2000): 206-207.

¹²⁹ (*Ibidem*): 201.

¹³⁰ DANDO-COLLINS (2012): 60.

¹³¹ BREEZE I DOBSON (2000): 205.

Aquests assentaments civils o *vicus*, normalment, estaven ubicats en el *territorium* del fort, això és l'àrea controlada pel fort. Cal destacar que hi ha evidències de la formació i creixement de *vicus* en l'àrea propera de cada fort del mur d'Adrià.

Un cop llicenciat el veterà havia de buscar un lloc on assentar-se ja que no rebia cap concessió de terres ni de diners, a més no podia permetre's el luxe de comprar un terreny, llevat que hagués estalviat el seu salari o part d'aquest.¹³² Cal destacar que aquesta concessió post llicenciament es reservava als integrants de les legions, que sí rebien una bonificació de diners al retirar-se i un lot de terra en alguna colònia de veterans en territori fronterer. En el cas probable que s'assentés en el *territorium* de la fortalesa, la terra només podia ser arrendada.

Un cop llicenciat i establert, el veterà, podia invertir el seu temps i les seves mans en la practica d'un ofici, per exemple en el treball del metall, de la fusta o del cuir per tal d'abastir les necessitats de la comunitat. Cal recordar que aquestes comunitats eren mixtes, estaven integrades tan per ciutadans com per no ciutadans, i estaven establertes en el *territorium* del fort, per la qual cosa aquesta comunitat mixta estava sota la jurisdicció del comandant del fort, segurament un tribú o un prefecte depenent del tipus d'unitat, que actuava com una mena d'oficial de districte. Malgrat això es va animar a aquestes comunitats a governar-se a si mateixes, a actuar de forma autònoma i col·lectiva. Per exemple la comunitat de Vindolanda va ser capaç de dedicar un altar a Vulcà, el deu ferrer, i la comunitat de Housesteads va fer decrets. Al mur d'Antoní, a l'assentament de Carriden, que segons les últimes teories sembla que no durà més de vint anys, la comunitat va actuar de forma col·lectiva per erigir una dedicatòria.¹³³ Per tant es pot plantejar que algun tipus de vida comunitària organitzada, sota la direcció dels magistrats, va florir en aquestes comunitats de, en alguns casos, centenars d'habitants.¹³⁴

En els pobles propers al mur, de Corbridge i Carslile, i el seu port, South Shields, tots ells propers a un fort, s'han produït importants troballes que permeten al·ludir a la varietat i riquesa de la vida allà, però tot just es comencen a veure aquests assentaments civils amb l'ajuda de l'arqueologia. Alguns d'aquests assentaments apunten a una vida cosmopolita, i per exemple a Corbridge es documenten devots d'una religió de l'est que van erigir altars en grec, a deïtats òbviament orientals, a més Corbridge comparteix amb l'assentament de South Shields registres sobre l'establiment en el lloc, d'homes estrangers, d'altres parts de l'imperi, com Barates de Palmyra, una ciutat de l'altre punta de l'Imperi. Aquest Barates apareix documentat en la inscripció epigràfica de la làpida sepulcral de la seva dona, una esclava alliberada anomenada Regina.¹³⁵

Com aquests exemples cada dia se'n van descobrir més, gràcies especialment a l'arqueologia, que evidencia com aquests assentaments, en origen petits i poc

¹³² BREEZE I DOBSON (2000): 206-207.

¹³³ (*Ibidem*): 206.

¹³⁴ (*Ibidem*): 206-207.

¹³⁵ ALLASON-JONES (1989): 24-25.

importants, van créixer i assoliren un caràcter cosmopolita, documentat per l'adoració i la dedicació d'altars a deïtats estrangeres i per la presència de comerciants i botiguers procedents d'arreu de l'imperi. Malgrat això hi ha encara moltes incògnites per desvelar sobre molts aspectes relacionats amb els assentaments, però es pot afirmar que no eren uns poblats aïllats de la civilització romana en els confins de l'imperi ja que en molts casos aquests han esdevingut ciutats i pobles que es corresponen amb els actuals, però no es pot oblidar que alguns assentaments s'abandonaren.

7. La religió al mur

En general, els legionaris romans practicaven la mateixa religió que la resta de la població civil, però sempre van distingir a aquells cultes i a aquelles divinitats que més els protegien i s'identificaven amb la seva pròpia vida i amb el triomf militar. D'aquesta manera i al llarg dels segles, les legions generaren una devoció de característiques molt concretes, que es va viure dins dels campaments, cap a aquells elements sagrats i deus considerats com a guerrers. Tradicionalment, Roma va considerar com a tals a Mart, Hércules, Minerva i els Dioscurs. El culte a Mart es va estendre des de antic entre les legions romanes i els seus devots formaven part de tot l'escalafó militar, com ho testimonien les làpides trobades en els campaments, en les qual tan alts oficials com els soldats rasos feien vots a aquesta divinitat.¹³⁶

A la *Britannia* romana, així com a la resta de províncies de l'Imperi romà hi havia només una religió oficial, la de l'Imperi, representada per la Triada Capitolina. Malgrat això, no tots els soldats retien culte a aquesta religió oficial, especialment aquells acantonats a les fronteres de l'imperi, tan al *limes britannicus* com al *limes germanicus*, que necessitaven alguna cosa més que una religió que moltes vegades no podia respondre a qüestions essencials, especialment en el plà moral i escatològic, per a una persona com era el legionari o l'auxiliar romà, un home dedicat per complet a la vida militar, almenys durant 20-25 anys. A més solia ser un home un tan supersticiós que en molts casos s'emparava en la fe i en el colze del seu company d'armes per suportar el seu establiment a la frontera, a un pas del territori hostil, sabent que en qualsevol moment podia entrar en combat contra una força hostil i, en el pitjor dels casos, morir.

Cal dir que la diversitat de divinitats a les quals es retia culte a les fronteres, en aquest cas al mur d'Adrià, es mostra nítidament en les inscripcions i làpides funeràries dels soldats, i a partir de l'excavació de temples situats en assentaments propers al mur, dedicats a diferents divinitats tan locals, pròpiament celtes o d'origen brità, com estrangeres, d'arreu de les fronteres de l'imperi, o bé a les pròpies divinitats de la religió oficial.

Tot i que hi havia una única religió oficial, es permetia retre cultes a altres divinitats. No hi havia cap "Santa Inquisició" que perseguís a la gent i la cremés, per heretge, per no seguir la religió de l'Imperi, tot el contrari hi havia una important tolerància religiosa, encara que fluctuant segons el període de la història de Roma i l'emperador romà que regnés. Ara bé hi ha moments de més tolerància religiosa i moments inclús de persecució religiosa, com és el cas dels cristians en època de Dioclecià, així com també en èpoques bastant més anteriors.

¹³⁶ GÓMEZ FERNÁNDEZ (2013): 12-15.

7.1 Deïtats locals

Els deus adorats al mur d'Adrià no difereixen molt dels adorats pels soldats a la resta de l'Imperi, i gairebé res dels deus adorats a la resta de la zona militar de *Britannia*. Aquestes diferències, ja que n'hi havia, van sorgir principalment en els cultes peculiars i propis de les províncies o a àrees dins de les províncies. Fora de la religió oficial, el soldat tenia una gran varietat de deïtats per adorar, doncs mentre era impossible adorar-les totes activament, cap podia ser menyspreada. A l'illa de Gran Bretanya hi havia deus nadius, adorats per les poblacions locals, que no foren menyspreats, ja que eren concebuts com les manifestacions locals de divinitats conegudes en altres llocs. Aquestes deïtats nadiues eren força familiars pels soldats acantonats al mur, a vegades adorades per ells o simplement respectades, sempre i quan es tractés de soldats nadius, en molts casos així era, ja que gran part de les unitats auxiliars acantonades al mur estaven integrades per nadius, excepte en algun cas concret en que la unitat del mur fos especialitzada o d'una ètnia concreta, com és el cas de la *cohors I Hamiorum Sagittaria*, acantonada al fort de *Magnis Carvetiorum* (Carvoran) i integrada per arquers siris, reclutats entre les tribus hamitas del nord de Síria.

En el mur hi ha evidències de cultes a divinitats locals com Coventina, Atenociticus, Belatucadrus, Cocidius i Vitis. Aquests cultes nadius aporten un sabor local a una barreja de creences que podrien ser, d'altre banda, fàcilment paral·leles a qualsevol altre part de l'Imperi.

A la zona fronterera, al llarg del mur, els deus nadius prenen un protagonisme per sobre dels deus de Grècia i Roma. Els deus nadius eclipsen als deus de Grècia i Roma un cop les cerimònies oficials finalitzen, a banda de Mart i Hèrcules, els deus dels soldats, que sempre resten presents entre ells. En trobem varies evidències al llarg del mur.

Per exemple, està documentada l'existència d'un temple dedicat al deu Antenociticus¹³⁷, una deïtat local, prop del fort romà de *Condercum*, actual Benwell, el tercer dels forts romans que formen el mur d'Adrià, en direcció est-oest des de la desembocadura del Tyne. Hi ha un conjunt d'evidències que certifiquen que aquest deu fou venerat per les diferents unitats que al llarg del temps foren allà acantonades. En aquest fort es descobriren tres altars amb inscripcions dedicatòries que honraven al deu Antenociticus. Un primer altar¹³⁸ dedicat per *Aelius Vibius*, centurió de la *legio XX Valeria Victrix*, legió que sembla que durant un curt espai de temps dugué a terme feines de construcció o reparació en el fort. Un segon altar¹³⁹ dedicat pel prefecte¹⁴⁰ *Caius Cassianus*, de la *cohors I Vangionum milliaria equitatae*, cohort auxiliar que estigué acantonada al fort, durant el s. II, sota el regnat de l'emperador Marc Aureli. Aquesta cohort mixta,

¹³⁷ BREEZE i DOBSON (2000): 281.

¹³⁸ RIB 1327. <http://www.roman-britain.org/places/condercum.htm>

¹³⁹ RIB 1328. (*Ibidem*).

¹⁴⁰ Normalment el comandant d'una cohort *milliaria equitatae* era un *tribunus cohortis milliariae*, no pas un prefecte. En aquest cas és possible que la cohort dels vangions fos dividida, en temps d'Adrià, en dues *cohortes quingenaria equitatae*, ja que hi ha evidències i testimonis de la presència i acantonament de la unitat en dos fortaleses del mur, tan al fort de Benwell, a Tyne & Wear com a Chesters, a Northumberland. Això explicaria que fos comandada per un prefecte.

formada, essencialment, per cavalleria i un petit nombre d'infants, provenia de la Germania Superior i estava formada per almenys mil homes, tal i com indica el seu títol de *milliaria*. Per últim un tercer altar¹⁴¹ dedicat pel prefecte *Tineius Longus*, prefecte d'una ala de cavalleria. Les restes d'aquest temple, juntament amb dos edificis més, de certa entitat, trobats a prop del fort testimonien la formació i posterior creixement d'un *vicus* al voltant de la fortalesa. Aquesta regla es compleix en la resta dels forts del mur, és a dir, a prop de cada fort, o inclús a l'entorn d'aquest, s'evidencia la formació d'un *vicus*. Amb el pas del temps, aquests *vici*, esdevindran, en molts casos, ciutats i pobles que es corresponen amb els actuals o en algun cas s'abandonarà.

A Carrawburgh, actual nom de l'antic fort romà auxiliar de *Brocolitia* o *Procolita*, hi ha nombroses evidències del culte a una deïtat, possiblement local, anomenada Coventina, deessa del pous i de les fonts. Aquestes evidències es documenten en forma de múltiples inscripcions, dedicatòries i dipòsits votius que honren a la deessa, gràcies a les quals es coneix l'existència d'aquesta deïtat. Per exemple, hi ha inscripcions, en la forma d'un altar¹⁴² i una dedicatòria¹⁴³ dirigides a la deessa, cadascuna d'elles feta per un prefecte diferent de la mateixa cohort. La primera erigida pel prefecte *Aelius Tertius* i la segona per un tal *Cosconianus*, ambdós prefectes de la *cohors I Batavorum quingenaria equitatae*, que foren prefectes en diferents períodes de temps ja que només hi havia un prefecte encarregat de comandar la cohort. Està documentat que aquesta cohort ocupà el fort de *Brocolitia* durant els segles III i IV¹⁴⁴, a més és mencionada per la *Notitia Dignitatum*, sembla, doncs, que les inscripcions es daten en el s.III. Cal dir que sense importar quin fos el seu origen, nadiu o importat, fou una deessa honorada tan a nivell militar com a nivell social.

Tres deus més es distingeixen també pel nombre de les seves dedicatòries. Aquests són Belatucadrus, Cocidius, i el deu o deus coneguts pels seus adoradors com Vetris, Vitiris, Veteres, Votris, Hviteres, Hviteris i Hvitris.

Pel que fa a Belatucadrus, és un deu principalment de la zona oest del mur, que a l'àmbit geogràfic actual correspondria al modern comtat de Cumbria. En general, les inscripcions dedicades a aquest apareixen des de Carvoran fins a Netherby¹⁴⁵, amb l'excepció d'una dedicació perifèrica¹⁴⁶, trobada a Carrawburgh. Sovint aquest deu s'ha identificat amb el deu romà Mart. Per exemple hi ha un altar procedent de Bewcastle dedicat a Mart Belatucadrus¹⁴⁷. Els altars dedicats a Belatucadrus eren normalment petits i plans, i a més els seus adoradors sembla que tenien tanta dificultat per escriure el nom del deu com els adoradors de Vetris, com es pot veure en les inscripcions

¹⁴¹ RIB 1329. <http://www.roman-britain.org/places/condercum.htm>

¹⁴² RIB 1535. <http://www.roman-britain.org/places/brocolitia.htm>.

¹⁴³ RIB 1534. (*Ibidem*).

¹⁴⁴ WINK (?): 7-8.

¹⁴⁵ BREEZE I DOBSON (2000): 281-282.

¹⁴⁶ Anomenada així respecte l'àmbit establert per al culte del deu segons les troballes epigràfiques, que correspon a la zona oest del mur, com he mencionat de Carvoran a Netherby.

¹⁴⁷ RIB 997. Altar procedent de *Fanum Cocidius*. http://www.roman-britain.org/places/fanum_cocidi.htm?lookup=aristoph.+ach.+1.

documentades on s'observa la varietat de formes d'escriptura del nom d'ambdós deus. En el cas de Belatucadrus trobem dedicatòries a Balatocadrus, Balatucadros¹⁴⁸, Balaticaurus, Balatucairus, Baliticaurus¹⁴⁹, Belatucairus¹⁵⁰, Belatugagus, Belleticaurus, Blatucadrus¹⁵¹ i Blatucairus, el que suggereix que aquest deu era adorat, principalment, per persones de rang social baix¹⁵². A més les persones responsables d'aquestes inscripcions, adoradors del deu en qualsevol cas, no posaven els seus noms en els seus petits altars, o com a molt inscrivien un nom en lloc dels tres dels ciutadans romans.¹⁵³ De manera que aquest deu sembla haver estat adorat per la població britana i pels soldats romans de menor rang, o sigui els simples soldats rasos.

L'únic soldat amb un cert rang testimoniats epigràficament fent un dedicatòria al deu Belatucadrus és un *optio*¹⁵⁴ i pel deu Veteris un *imaginifer*^{155 156}.

En el cas del deu Veteris o Vetrus, es documenta que els seus adoradors són també gent de nivell social baix, ja que igual que passa amb el deu Belatucadrus, hi ha una gran diversitat de formes escrites del nom del deu. Trobem formes del nom com Veteris¹⁵⁷, Vetrus, Vitrus¹⁵⁸, Veteres, Votrus, Hviteres, Hviteris i Hvitrus.¹⁵⁹ A més, els adoradors d'aquest deu tampoc inscrivien el seu nom en els petits altars, o en tot cas inscrivien només un nom en lloc dels tres corresponents als ciutadans romans. Les dedicatòries a aquest deu apareixen al llarg del tram del mur d'Adrià que va de Benwell a Carvoran¹⁶⁰, això és la zona est de la muralla, àrea que actualment correspon al comtat de Northumbria. Tanmateix, trobem alguna excepció, hi ha una inscripció perifèrica, respecte el radi d'acció del culte, a Netherby. Val a dir que s'aprecia una coincidència de cultes, a Belatucadrus i a Veteris, en un mateix punt, a Carvoran, una zona on conflueixen ambdós cultes, ja que cadascun d'ells es dona en una àrea situada en direcció oposada a l'altre, una cap a l'est i l'altre cap a l'oest. Aquest deu no s'ha identificat amb cap deu del panteó romà, però s'ha relacionat amb Mogons, deu de la muntanya, que apareix en inscripcions procedents de *Castra Exploratorum*¹⁶¹,

¹⁴⁸ RIB 2038. Altar procedent d'Aballava. <http://www.roman-britain.org/places/aballava.htm>.

¹⁴⁹ RIB 1775. Altar procedent de Carvoran. http://www.roman-britain.org/places/magnis_carvetiorum.htm.

¹⁵⁰ RIB 1784. Altar procedent de *Magnis Carvetiorum*. http://www.roman-britain.org/places/magnis_carvetiorum.htm.

¹⁵¹ RIB 1776. Altar procedent de Carvoran. http://www.roman-britain.org/places/magnis_carvetiorum.htm.

¹⁵² BREEZE i DOBSON (2000): 282.

¹⁵³ *Ibidem*.

¹⁵⁴ Suboficial d'una legió. Era l'ajudant del centurió i segon en el comandament de la centúria. Hi havia un *optio* per centúria, a raó de sis per cohort.

¹⁵⁵ Suboficial dins d'una legió, pertanyent al grup de suboficials genèricament anomenats *principales*, entre els que s'inclouen els portaestendards. Era el legionari portador de la imatge (*imago*) de l'emperador, un petit retrat rodó, de ceràmica o metall, de l'emperador vigent.

¹⁵⁶ BREEZE i DOBSON (2000): 282.

¹⁵⁷ RIB 1793 i RIB 1794. Altars procedents de Carvoran. http://www.roman-britain.org/places/magnis_carvetiorum.htm.

¹⁵⁸ RIB 1801. (*ibidem*) http://www.roman-britain.org/places/magnis_carvetiorum.htm.

¹⁵⁹ BREEZE I DOBSON (2000): 281-282

¹⁶⁰ (*Ibidem*): 282.

¹⁶¹ RIB 971. Altar procedent de *Castra Exploratorum*. http://www.roman-britain.org/places/castra_exploratorum.htm.

actualment Netherby. Aquest Mogons es honrat a Risingham¹⁶² per un *beneficiarius consularis*¹⁶³ anomenat *M. G. Secundinus*, a High Rochester per un decurió i a Vindolanda on consten documentades, almenys, nou dedicatòries.¹⁶⁴

Per últim, la tercera deïtat local honrada a gran escala és Cocidius. Les seves dedicatòries s'estenen des de Housesteads, *Vercovicium*, al llarg del mur fins a l'àrea d'Stanwix, on es situa el fort d'*Uxelodunum*, i al nord a Risingham, Netherby i Bewcastle¹⁶⁵, que corresponen als forts d'avançada *Habitancum*, *Castra Exploratorum* i *Fanum Cocidi*, respectivament, ón les dedicatòries a la deïtat estan fetes en plaques de plata trobades a l'edifici principal.

Pel que fa a l'actual Bewcastle s'ha suggerit que correspon a l'antic fort romà de Fanum Cocidi, que significa el santuari de Cocidius, segons consta en la cosmografia de Ravena o l' anònim de Ravena.¹⁶⁶ El deu Cocidius se l'ha identificat a Housesteads amb el deu romà *Silvanus*¹⁶⁷ i associat a aquest a Risingham, en canvi, però, a Bewcastle i a l'àrea de Castlesteads a Stanwix el deu Cocidius s'ha identificat amb Mart.

Cocidius, a diferència de Belatucadrus, és adorat per gent de condició social superior. Per exemple, es documenten inscripcions i dedicatòries a la deïtat, a Birdoswald¹⁶⁸, de la mà de la cohort allà acantonada durant el s. III i IV, la *cohors I Aelia Dacorum milliaria peditatae*. També es documenten inscripcions i dedicatòries que honren a la deïtat fetes per oficials de comandament a Housesteads, Vindolanda, Netherby i Bewcastle.

A Housesteads es documenten tres inscripcions dedicades a aquesta deïtat. Primer de tot, un altar dedicat a *Silvano Cocidio*¹⁶⁹ erigit pel prefecte *Quintus Florius Maternus* de la *cohors I Tungrorum milliaria peditatae*, acantonada a *Vercovicium*, Housesteads, als segles III i IV. I després, dues inscripcions més en forma d'altar dedicada una d'elles a dos deïtats, a *Cocidius*¹⁷⁰ i al *Genio Praesidi*, i l'altre una triple dedicatòria a *IOM, Cocidius*¹⁷¹ i al *Genio Loci*. A Vindolanda es documenta un altar dedicat a Cocidius de la mà del prefecte *Decimus Caerellius Victor*¹⁷² de la *cohors II Nerviorum civium Romanorum*, acantonada a Vindolanda al segle II. Pel que fa a Netherby, que correspon al fort de *Castra Exploratorum*, hi ha un altar erigit pel tribu *Paternius Maternus*¹⁷³ de la *cohors I Nerviorum*. I per últim, provenen de Fanum Cocidi, actualment Bewcastle,

¹⁶² RIB 1225. Altar procedent d' *Habitancum*. <http://www.roman-britain.org/places/habitancum.htm>.

¹⁶³ Legionari membre de l'estat major d'un tribú, ja fos com a majordom o escolta personal, també podia portar a terme feines administratives. En aquest cas que porta el títol de *consularis* ens indica que era un suboficial a les ordres directes d'un governador consular o provincial, un *legatus augusti pro praetore*.

¹⁶⁴ BREEZE i DOBSON (2000): 282.

¹⁶⁵ (*Ibidem*).

¹⁶⁶ BREEZE i DOBSON: 282 i 293.

¹⁶⁷ Deu o esperit romà dels boscos i dels camps.

¹⁶⁸ RIB 1872. Altar procedent de *Banna*. <http://www.roman-britain.org/places/banna.htm>.

¹⁶⁹ RIB 1578. Altar procedent de Housesteads. <http://www.roman-britain.org/places/vercovicium.htm>.

¹⁷⁰ RIB 1577. (*Ibidem*).

¹⁷¹ RIB 1583. (*Ibidem*).

¹⁷² RIB 1683. Altar procedent de Vindolanda. <http://www.roman-britain.org/places/vindolanda.htm>.

¹⁷³ RIB 966. Altar procedent de Netherby. http://www.roman-britain.org/places/castra_exploratorum.htm.

dos altars erigits, un d'ells pel tribú *ex corniculario*, *Quintus Peltradius Maximus*¹⁷⁴, i el segon pel tribú *Aurunculus Felicessemus*¹⁷⁵, que segons consta a la inscripció era *ex evocato*, és a dir, un *evocatus*, un veterà reenganxat a files.

Aquesta deïtat també fou honorada pels legionaris, de les tres legions de *Britannia*, a l'àrea entre Birdoswald i Stanwix.¹⁷⁶ Procedent del fort romà de *Fanum Cocidi*, hi ha una inscripció obra del centurió *Annius Victor*¹⁷⁷, on consta que era centurió de legió, però sense especificar de quina de les tres. En el tram del mur que discorre des de Birdoswald a Castlesteads es documenten tres altars obra de legionaris de les tres legions. Primer un altar dedicat a Cocidius erigit pels soldats de la *legio II Augusta*¹⁷⁸. Després un altre altar obra dels soldats de la *legio XX Valeria Victrix*¹⁷⁹. I per últim, un tercer altar dedicat al deu per un *vexillatio*, això és un destacament, de la *legio VI Victrix*¹⁸⁰. En el tram de mur que discorre de Castlesteads a Stanwix hi ha dues inscripcions en honor de Cocidius, una d'elles però no fou erigida per membres de cap legió, sinó per un tal *Martius*¹⁸¹ membre de la *cohors I Batavorum*. La segona, en canvi, fou erigida pels soldats de la *legio VI Victrix*¹⁸². Trobem dedicatòries a altres deus locals com Maponus o Brigantia, deus no tan importants, amb un índex d'adoració menor i limitat.

7.2 Deus estrangers (no britànics)

A part de les diverses deïtats locals adorades per la gent de l'àrea propera a mur, ja fos població pròpiament britana o en alguns casos romans, inclús pels propis soldats dels forts, està testimoniada l'existència de cultes a deïtats estrangeres, deïtats en molts casos importades pels soldats d'alguna unitat. Aquestes unitats arribaren a *Britannia* provinents d'altres províncies de l'imperi, i foren acantonades en algun dels forts, del propi mur o d'avançada, durant un període indeterminat de temps, on plantarien una llavor que acabaria convertint-se en un més dels cultes practicats al nord de *Britannia*, concretament a la zona del mur. Aquests deus provinents de l'estranger eren similars en les seves característiques bàsiques als deus nadius o inclús als deus romans. Com és el cas del deu Thincsus, un deu germànic, o més conegut en terres britanes com a Mart Thincsus¹⁸³, un deu clarament introduït des de l'estranger, que sembla fou portat a l'illa, concretament a Housesteads, per unitats germàniques. S'ha suggerit que fou obra o bé

¹⁷⁴ RIB 989. Altar procedent de Bewcastle. http://www.roman-britain.org/places/fanum_cocidi.htm.

¹⁷⁵ RIB 988. (*Ibidem*). http://www.roman-britain.org/places/fanum_cocidi.htm.

¹⁷⁶ BREEZE i DOBSON (2000): 282.

¹⁷⁷ RIB 985. Altar procedent de Bewcastle. http://www.roman-britain.org/places/fanum_cocidi.htm.

¹⁷⁸ RIB 1955. http://www.roman-britain.org/places/fanum_cocidi.htm.

¹⁷⁹ RIB 1956. (*Ibidem*).

¹⁸⁰ RIB 1961. (*Ibidem*).

¹⁸¹ RIB 2015. (*Ibidem*).

¹⁸² RIB 2020. (*Ibidem*).

¹⁸³ RIB 1593. Altar procedent de Housesteads. <http://www.roman-britain.org/places/vercovicium.htm>.

del *cuneus Frisiorum* o bé del *numerus Hnaudifridi*, en qualsevol cas ambdós unitats provinents de Germania.¹⁸⁴

Un altre deïtat provinent de fora de terres britanes i documentada al mur és “Dea Syria”, importada a *Magnis Carvetiorum*, actual Carvoran, per una unitat d’arquers hamites, la *cohors I Hamiorum Sagittaria*, una unitat especialitzada que sembla fou reclutada entre les tribus hamitas del nord de Síria.¹⁸⁵ Trobem documentat a Carvoran un altar dedicat a Dea Syria¹⁸⁶ erigit pel prefecte *Licinius Clemens* de la *cohors I Hamiorum Sagittaria*. Aquesta deïtat ha estat identificada amb Júpiter, *Hammia* i, nomès al mur, amb *IOM Heliopolitanus*, una deïtat local d’Heliòpolis a Síria. Referent a *IOM Heliopolitanus*¹⁸⁷ es troba a Carvoran un altar erigit per *Julius Pollio*.

Altres deïtats com *Ricagambeda* i *Viradectis* van ser honrades per homes provinents de diferents districtes de *Germania*, homes que serviren a la *cohors II Tungrorum milliaria equitatae* acantonada al fort de *Blatobugium* (Birrens). Pel que fa a la deessa *Ricagambeda*¹⁸⁸ hi ha documentat un altar erigit pels soldats de la *cohors II Tungrorum* de la tribu del *pagus Vellaus*, això és del districte de *Vellaus*. D’altra banda tenim documentat, al mateix fort de *Blatobugium*, un altre altar, però, dedicat a una altra deessa germànica, *Viradectis*¹⁸⁹. En aquest cas els encarregats d’erigir l’altar són els soldats de la *cohors II Tungrorum* però pertanyents a la tribu del *pagus Condrustis*, això és del districte de *Condrustis*.

Abans de passar als deus orientals o de l’est, que es van establir a tot el món romà i *Britannia* no en fou una excepció, cal dir que a totes les províncies romanes, així com a *Britannia*, es va dur a terme un procés de sincretisme, que veia en els deus locals manifestacions del déus coneguts a Roma.¹⁹⁰

D’aquesta manera, per exemple, el deu *Thincsus* és conegut com a *Mart Thincsus*, ja que el deu germànic *Thincsus* troba el seu símil en el deu *Mart* del panteó romà. En alguns casos, per exemple, el deu *Belatucadre* es conegut com a *Mars Belatucadrus*. En aquest cas com en el de *Thincsus*, el deu local celta s’ha identificat amb el deu romà *Mart*. Un exemple està documentat en un altar procedent de *Castra Exploratorum* dedicat explícitament a *Mart Belatucadre*¹⁹¹.

D’altra banda, del fort de *Vercovicium* (Housesteads) prové una inscripció en la que el deu *Cocidius* apareix anomenat *Silvano Cocidius*, això vol dir que s’identifica la deïtat local amb el deu romà *Silvà*. Aquest altar dedicat a *Silvano Cocidio*¹⁹² fou erigit pel

¹⁸⁴ BREEZE i DOBSON (2000): 282.

¹⁸⁵ (*Ibidem*): 196 i 283.

¹⁸⁶ *RIB* 1792. Altar procedent de Carvoran. http://www.roman-britain.org/places/magnis_carvetiorum.htm#rib1778.

¹⁸⁷ *RIB* 1783. (*Ibidem*).

¹⁸⁸ *RIB* 2107. Altar procedent de Birrens. <http://www.roman-britain.org/places/blatobulgium.htm>.

¹⁸⁹ *RIB* 2108. (*Ibidem*).

¹⁹⁰ BREEZE i DOBSON (2000): 196-197.

¹⁹¹ *RIB* 970. Altar procedent de *Castra Exploratorum*. http://www.roman-britain.org/places/castra_exploratorum.htm.

¹⁹² *RIB* 1578. Altar procedent de Housesteads. <http://www.roman-britain.org/places/vercovicium.htm>.

prefecte *Quintus Florius Maternus* de la *cohors I Tungrorum milliaria peditatae* allà acantonada. Cal dir, però, que el deu Cocidius no només s'ha identificat amb Silvà sinó que també amb el deu Mart, aquesta diferència es dona segons l'àrea de culte, en una àrea se l'identifica amb Silvà i en una altra amb Mart.

Així per exemple, el deu Mapons es identificat amb el deu greco-romà *Apollo* i en són exemples febaents els dos altars documentats al fort de Corstopitum (Corbridge). Ambdós altars dedicats al deu *Maponus Apollo*¹⁹³, i erigits per integrants de la *legio VI Victrix*. La deessa *Brigantia* en un moment es va identificar amb *Caelestis*, però en una altra ocasió se li donaren els atributs de *Minerva Victrix*. Pel que fa a les *Matres* foren identificades amb les Parques greco-romanes. Els dos deus no romans, Mogons i Vitiris, s'identifiquen entre si, és a dir, un s'identifica amb l'altre. Val a dir que apareixen documentats junts en un altar procedent de *Castra Exploratorum*¹⁹⁴ i erigit per *Aelius Secundus*.¹⁹⁵ I com aquests exemples seria possible citar-ne molts d'altres.

Pel que fa a les deïtats orientals, a part de la ja comentada Dea Syria, trobem que Corbridge sembla haver albergat una comunitat receptiva a les influències orientals, sent aquí adorades deïtats com Astarté i Heracles de Tir, ambdues deïtats fenícies. Ambdues inscripcions estan en grec, la segona d'elles fou realitzada per una sacerdotessa, de manera que potser algú d'Orient arribà a *Britannia* per servir al temple d'aquestes deïtats. Pel que fa a la llengua grega, molt poc comuna a la part occidental de l'Imperi, a *Britannia* estaria restringida pràcticament als comerciants i a altres viatgers procedents de l'est de l'Imperi, i sobretot a les persones ben instruïdes, de famílies adinerades i de nivell social alt. Cal afegir que a Corbridge també fou adorada la deessa Magna Mater o Cibeles, una divinitat d'origen frigi, centre d'un culte Oriental i orgiàstic.¹⁹⁶ No podem oblidar la deïtat oriental més important que va arribar a tots el confins de l'imperi i que va calar més fort en l'esperit i en les creences dels legionaris romans. Aquest fou Mitra.

8.2.1 Mitra

Dels cultes orientals, que s'estengueren per tot l'Imperi Romà arribant fins a les fronteres més recòndites, el més important sembla haver estat el de Mitra.

Mitra fou un deu d'origen persa que es desenvolupà a l'actual area de l'Iran, passant posteriorment a Armènia i, des de aquí, s'estengué a tot l'Orient Mitjà. La seva funció consistia en la protecció dels contractes i els juraments, i el seu culte, associat a la idea de caducitat de l'ànima i a la necessitat de renovació, proporcionava una experiència particular i escatològica als fidels, que havien de ser iniciats i anar poc a poc adquirint diferents graus en les seves pràctiques religioses.

¹⁹³ *RIB 1120* i *RIB 1122*. Altars procedents de Corbridge. <http://www.roman-britain.org/places/corstopitum.htm>.

¹⁹⁴ *RIB 971*. Altar procedent de *Castra Exploratorum*. http://www.roman-britain.org/places/castra_exploratorum.htm.

¹⁹⁵ BREEZE I DOBSON (2000): 285.

¹⁹⁶ (*Ibidem*).

Les dades que disposem assenyalen el final del segle I com el moment en que aquesta religió mitraica, el culte a Mitra, penetrà amb força a la capital de l'Imperi, estenent-se sorprenentment ràpid dins de les fronteres de l'Imperi al llarg del segle II, moment en el qual arriba a *Britannia*, una de les fronteres més llunyanes de l'Imperi.¹⁹⁷

Les encarregades de la penetració i extensió d'aquesta creença dins la societat romana foren les legions, les primeres en entrar en contacte amb aquesta religió. Molts investigadors creuen que els primers contactes es produïren durant les campanyes orientals dels emperadors Flavis. Els soldats allà desplaçats es relacionaren amb els seus camarades oriünds de la zona i en molts casos seguidors de mitra. Aquests contactes obriren un nou món religiós i espiritual a uns soldats que adoraven als vells deus romans, uns deus que en molts casos no responien a les seves inquietuds. El retorn dels veterans als seus campaments d'origen o el seu llicenciament, un cop finalitzada la conflagració, va facilitar la difusió d'aquesta per Roma i les seves províncies. La confirmació d'aquesta hipòtesi prové de l'arqueologia, font d'incalculable valor per conèixer molts aspectes, tals com religiosos, socials o militars, que ha posat al descobert bon nombre de *Mithrae* o temples dedicats a Mitra, i restes arqueològiques amb referències al deu, com altars o làpides funeràries, en els campaments i forts romans del *limes*. Això confirma que l'arribada del mitraisme a regions com Tràcia, Crimea, Nord d'Àfrica, ... i especialment Gran Bretanya, fou de la mà de les legions.¹⁹⁸

Per exemple trobem que a *Britannia*, a prop del fort romà de *Brocolitia* (Carrowburgh), i gràcies a les excavacions arqueològiques dutes a terme al llarg del mur d'Adrià, s'ha documentat un temple dedicat a Mitra amb inscripcions en forma d'altars dedicades pels prefectes de la unitat allà acantonada, la *cohors I Batavorum*, a principis del segle III.¹⁹⁹ Sembla clar que els oficials de la *cohors I Batavorum* van introduir el culte a Mitra en aquesta fortalesa del mur d'Adrià.²⁰⁰ Hi ha moltes inscripcions procedents de Carrawburgh que detallen els noms dels soldats de la unitat i els seus prefectes. Es tenen documentats tres altars a Mitra dedicats per tres prefectes de la unitat. Un dels altars fou dedicat pel prefecte *Cluentius Habitus*²⁰¹, un italià de la tribu de votació ultiniana procedent de la *Colonia Septimia Aurelia Larinum*.²⁰² Un segon altar fou ofert pel prefecte *Marcus Simplicius Simplex*²⁰³, probablement provinent de la Germania inferior. I per últim, un tercer altar fou dedicat pel prefecte *Lucius Antonius Proculus*²⁰⁴, els orígens del qual són desconeguts.²⁰⁵

Hi ha temples dedicats a Mitra prop del mur d'Adrià, concretament a prop dels forts on estaven acantonades les tropes, normalment les introductores del culte en aquella àrea i

¹⁹⁷ GÓMEZ FERNÁNDEZ (2013): 12-15.

¹⁹⁸ (*Ibidem*).

¹⁹⁹ BREEZE I DOBSON (2000): 198.

²⁰⁰ WINK (?): 5.

²⁰¹ *RIB 1545*. Altar procedent de Carrawburgh.

²⁰² IRELAND (2008): 195 i WINK: 5.

²⁰³ *RIB 1546*. Altar procedent de Carrawburgh.

²⁰⁴ *RIB 1544*. Altar procedent de Carrawburgh.

²⁰⁵ IRELAND (2008): 195 i WINK: 5.

les que adoraven a aquesta deïtat estrangera i llunyana. Al llarg del mur d'Adrià es documenten diversos *Mithraea*, això és temples dedicats a Mitra, la qual cosa fa pensar que el culte estava força estès al limes. Arqueològicament es constaten temples de la deïtat a *Vindobala* (Rudchester), a *Brocolitia* (Carrawburgh) i a *Vercovicium* (Housesteads), i dedicatòries a *Camboglanna* (Castlesteads) i al fort avançat de *Bremenium* (High Rochester), cosa que suggereix la possible existència de temples en ambdós llocs.²⁰⁶

El mitraisme fou l'adaptació romana d'una antiga religió de l'est, centrada en la lluita entre la llum i la foscor, el bé i el mal. Mitra arribà a ser la deïtat més invocada. Mitra nascut de la roca, ell va perseguir, atrapar i portar de tornada a la seva cova al toro on el va matar, alliberant d'aquesta manera el poder creatiu de la humanitat.

Una escultura o escena que representava la matança del toro pel deu, normalment ocupava l'espai central de cada *mithraeum*. El millor preservat del mur d'Adrià, és el de Carrawburgh, bàsicament era una nau amb bancs a banda i banda, amb un santuari en un extrem i un nàrtex en l'altre, això és una avantsala per als no iniciats.

Aquest culte tingué un gran èxit entre les legions, com he dit les artífex de la seva expansió. Segons els estudiosos, la causa d'aquest èxit, s'ha de buscar en les característiques que definien aquesta creença i en les quals la mentalitat del legionari o del auxiliar podia trobar un fàcil acomodament. Per començar, aquesta religió estava dotada de cert caràcter militar, ja que els seus seguidors estaven estructurats en graus, una cosa molt familiar pels legionaris i auxiliars, a més proposava un model moral a seguir i era un credo exclusivament masculí. La pràctica d'aquesta religió permetia al soldat identificar-se amb el propi Deu i a més oferia la salvació i la vida eterna. Sense anar més lluny, aquesta nova religió donava resposta a qüestions essencials que la pròpia religió oficial romana no havia sabut donar en segles, especialment en el pla moral i escatològic.²⁰⁷

El adoradors a Mitra documentats al mur són oficials de rang superior, principalment comandants d'unitats auxiliars. Segons Breeze i Dobson la història del *Mithraeum* de Carrawburgh suggereix que era sovint difícil trobar suficients iniciats en el fort per mantenir els serveis del temple en marxa.²⁰⁸ Això, doncs, és pot extrapolar als altres temples al llarg del mur, sent un exemple vàlid per la resta.

²⁰⁶ BREEZE I DOBSON (2000): 285.

²⁰⁷ GÓMEZ FERNÁNDEZ (2013): 12-15. Per saber més mirar: Gómez Fernández, F.J. (2007): *Dioses, templos y oráculos*, Madrid.

²⁰⁸ BREEZE I DOBSON (2000): 285-286.

8. Epíleg: El final del mur d'Adrià

Poc es pot dir sobre els últims dies del mur d'Adrià. A finals del s. IV i principis del s. V, és l'últim moment àlgid de presència militar romana a l'illa, ja que a partir d'aquest moment les tropes romanes s'aniran reduint fins al punt de quedar, *Britannia*, pràcticament desguarnida, així com el mur d'Adrià, només defensat per algunes unitats *limitanei*, segurament integrades per nadius locals, britano-romans.

A l'any 383, un hispà anomenat Magne Màxim (*Magnus Maximus*), antic client del *comes* Teodosi el vell, que ostentava sembla el càrrec de *dux* o *comes Britanniarum*, és a dir, duc o comte de l'illa, va haver de fer front a una onada d'atacs combinats d'escots, pictes i saxons.²⁰⁹ Màxim es distingí en combat i aconseguí repel·lir els invasors. Aquests mèrits en combat portaren a que fora aclamat en una *contio*, això és aclamat pels seus soldats, com August. Poc després, Màxim reuní un bon nombre de tropes, segurament les comitatenses, tropes de campanya, les millors tropes de l'illa, i les traslladà a la Gàl·lia per fer valer la seva pretensió a la porpra. Molt possiblement les tropes que quedaren defensant la frontera, defensant el mur d'Adrià, dels atacs pictes i escots foren unitats *limitanei*, tropes milicianes de frontera integrades per soldats-camperols. Aquestes tropes repartien els seu temps com les circumstàncies marquessin, és a dir, quan no complien amb les tasques militars de defensa de la frontera, es dedicaven a les seves tasques o oficis civils, ja fos com a grangers, comerciants, artesans, etc. Finalment, la pretensió al tron de Màxim fracassà i fou derrotat en diverses batalles i posteriorment assassinat al 388 per les seves pròpies tropes.

La peripècia de Màxim va tenir greus conseqüències per *Britannia*. El fet que desplaçés a l'altre banda del Canal de la Mànega part dels efectius de l'illa, en concret les tropes mòbils i de campanya, el cos fort, debilitava la guarnició de l'illa sent la primera de varies punyalades que acabarien per deixar l'illa indefensa davant de les contínues envestides bàrbares, ja foren els pictes i escots des del nord o els pirates saxons des de l'est de l'illa.

La candidatura al poder imperial de Màxim del 383 coincideix amb la data límit per a qualsevol evidència d'una presència militar romana a Gales, en els Penins Occidentals i a la fortalesa romana de Deva²¹⁰, l'actual Chester. Fins al 383, però, hi ha evidències que els soldats acantonats a la fortalesa de Deva eren pagats amb monedes procedents de les seques imperials²¹¹. A partir de llavors es possible pensar que els legionaris de Deva, de la *XX Valeria Victrix*, podien haver estat desplaçats per Magne Màxim quan envaí la *Galia* al mateix any 383, i fossin o bé eliminats durant l'aventura o bé s'assentessin a l'Armòrica com tants soldats de l'exèrcit de Màxim van fer. Monedes amb data posterior al 383 s'han trobat, però, en les excavacions al llarg del mur d'Adrià, que indiquen la continuïtat d'ocupació, el que suggereix que les tropes del mur no van

²⁰⁹ MAYMÓ (2014): 63

²¹⁰ FRERE (1987): 354.

²¹¹ LEWIS, C.P. i THACKER, A.T. (2003): 9-15.

ser desplaçades i apartades de la frontera, com s'havia considerat abans²¹², tot i això la continuïtat d'ocupació no fou necessàriament protagonitzada per l'exèrcit.²¹³

Segons Gildas, autor de la més antiga crònica dels britans, *De Excidio et Conquestu Britanniae*, escrita al s. VI d.C., vers el 540, en aquell moment “*Britannia quedà privada de tots els seus exèrcits i bandes armades, dels seus governants cruels i de la flor de la seva joventut, que marxà amb Màxim, però que mai tornà*”.²¹⁴ De fet, data d'aquesta època l'establiment massiu de britans a l'Armòrica, al nord de França, la regió posteriorment anomenada Bretanya.²¹⁵ Val a dir que moltes vegades s'ha considerat que Màxim fou l'impulsor i el responsable de la colonització britànica de certes regions de la Gàl·lia. *Britannia* quedà, doncs, cada vegada més indefensa davant dels assalts dels diferents pobles que anaven assetjant-la constantment, en paraules de Gildas: “*Completament ignorant com ella era de l'art de la guerra, va gemegar atònita per molts anys sota la crueltat de dos nacions estrangeres, els escots del nord-oest i els pictes del nord*”.²¹⁶

El nom de *Maximus* va sobreviure durant molt de temps en la memòria popular dels pobles de *Britannia* i en diverses genealogies britàniques, la qual cosa implica que Màxim va fer més que una usurpació i una peripècia per reclamar la porpra; tot i això el grau i importància de les seves altres obres segueixen sent desconegudes. Es significatiu destacà que en el *Mabinogion*, conjunt de relats èpics gal·lesos, la figura de Màxim apareix amb el nom de *Maxen Wledig*, casat amb la noble britana Elena, i sota l'aspecte del “*més bonic i savi dels homes i el més adequat per ser emperador de tots els que ho havien estat abans que ell*”. Inclús en l'obra, un tan dubtosa, de Geoffrey de Monmouth, obra del s. XII que s'inspira en llegendes gal·leses i angleses, apareix com un dels reis *Britannia*. En definitiva, fou un personatge important pels britans.

A l'any 400, es documenta que Flavi Estilicó fortifica les províncies britàniques, molt possiblement, davant dels atacs dels escots i pictes, però la naturalesa exacta de la seva activitat és incerta²¹⁷.

La desesperada situació de l'Imperi d'Occident a principis del s.V, assetjat pels pobles germànics a la frontera del Danubi, tingué una repercussió directe sobre *Britannia*. A l'any 402, Estilicó, el *magister militum* de l'emperador Honori, decidí retirar una part dels efectius militars britano-romans per tal de cobrir les carències de les desprotegides fronteres renana i danubiana²¹⁸. Aquest fet es pot considerar com una nova punyalada, que farà més evident i inevitable el futur de la província romana de *Britannia*, ara desguarnida i exposada cada vegada més als assalts dels pictes del nord del mur i als escots d'Irlanda.

²¹² FRERE (1987): 354.

²¹³ BREEZE (1993): 160.

²¹⁴ Gildas, II, 13-14.

²¹⁵ MAYMÓ (2014): 63.

²¹⁶ Gildas, II, 13-14.

²¹⁷ BREEZE (1993): 159.

²¹⁸ MAYMÓ (2014): 63.

Tot i aquest reforçament de tropes del limes germànic, Flavi Estilicó no aconseguí impedir que al 31 de desembre de l'any 406 hordes de bàrbars, integrades per sueus, vàndals i alans, creuessin en massa el Rin, que estava gelat, i devastessin la *Galia*, fins arribar a *Hispania*, on s'establiren. A partir d'aquest moment, la situació per *Britannia* va canviar dramàticament. *Britannia*, primer desguarnida, quedava ara aïllada de la resta del món romà. En aquest context d'aïllament i abandonament, l'exèrcit romà de *Britannia* es revelà i anomenà el seus propis emperadors, considerats, però, usurpadors. Una de les possibilitats que apunten a aquesta rebel·lió es que, en un context d'instabilitat com el que patia l'imperi romà d'Occident, segurament, feia temps que els cofres de pagament no arribaven, els soldats, doncs, no cobraven el sou, cosa que afavoriria l'aixecament.

Primer, a l'any 406, proclamaren a *Marcus*²¹⁹, un soldat que servia a *Britannia*, malauradament durà molt poc, fou assassinat per les seves tropes. Seguidament l'exèrcit proclamà emperador a Gracià²²⁰ l'any 407, que tan sols durà 4 mesos sent també assassinat per les tropes. Finalment, al mateix any 407, un soldat de servei a *Britannia*, anomenat Claudi Constantí, en llatí *Claudius Constantinus*, fou escollit emperador per l'exèrcit de *Britannia*²²¹. Aquest nou emperador, considerat usurpador, fou proclamant com a Constantí III, a causa de ser un usurpador l'ordinal, número que acompanya al nom de l'emperador, en un futur passaria a un dels emperadors bizantins.

Constantí III un cop proclamat emperador reuní les tropes romanes que quedaven a *Britannia* i anomenà comandants²²², Justinia i Nevigastes i tot seguit s'embarcà cap al continent per defensar la seva candidatura²²³, quedant la província desguarnida. *Britannia* quedà no només desguarnida sinó indefensa davant de qualsevol atac pirata o provinent de més enllà del mur. *Britannia* estava ara a mercè de qualsevol poble decidit a assentar-se a l'illa o simplement a ocupar la província romana. Segurament només es quedaren a l'illa les unitats *limitanei*, que comandades pel *Dux Britanniarum*, eren les que defensaven el mur d'Adrià. Es tractava de milícies, no de tropes de campanya, i, segurament, aquests soldats-camperols estarien primer lligats a la seva terra abans que decidits a embarcar-se en boges aventures, per les quals, a més, tampoc estaven militarment preparats.

Durant l'absència de Constantí III, *Britannia* va patir diversos atacs i davant l'absència d'ajuda de Constantí, prengué mesures per protegir-se. La marxa de les últimes tropes romanes, juntament amb el rescripte que pels vols de l'any 409-410, l'emperador Honori escrigué als britans, mentre estava reclòs a Ravenna i Alaric campava al seu aire saquejant Roma, va significar la desaparició de la autoritat romana a *Britannia*. En aquest rescripte Honori els anunciava que no podia oferir cap ajuda a una província tan distant per la qual cosa quedaven abandonats a la seva sort.

²¹⁹ Zòsim, VI, 2-4.

²²⁰ (*Ibidem*).

²²¹ (*Ibidem*).

²²² (*Ibidem*).

²²³ MAYMÓ (2014): 63 i BREEZE (1993): 159.

Fins i tot després de la mort de Constantí III al 411, derrotat i posteriorment executat per Constanci el nou general de confiança d'Honorí, l'autoritat central no va ser capaç de restablir el seu domini sobre *Britannia*, ja que es preocupà de fer front a altres amenaces, considerades més importants, provinents d'altres sectors, com per exemple les invasions bàrbares o els intents d'usurpació de l'imperi. Al 411, doncs, el domini romà a *Britannia* havia acabat oficialment.

No hi ha evidències que el mur d'Adrià en aquests últims anys fos despullat de la seva guarnició per ajudar als usurpadors britànics. No obstant, no hi ha fonts que esmentin l'origen exacte, dins de *Britannia*, dels exèrcits de Magne Màxim i de Constantí III, o de la legió retirada per Estilicó al 401-402 per ajudar a protegir Itàlia. Es pot suposar, doncs, que el cos principal de tropes fou proporcionat per l'exèrcit de campanya, les tropes comitatenses, establert permanentment a l'illa entre el 395 i 407, però no hi ha dubte que aquest fou augmentat per soldats retirats de les unitats acantonades en els forts del nord de *Britannia*.²²⁴ Segurament, doncs, el gruix de tropes que es quedaren a l'illa foren les unitats *limitanei*, les milícies de soldats-camperols encarregades de defensar la frontera, això és el mur d'Adrià, d'incursions protagonitzades per pictes o escots, i que no estaven preparades per a dur a terme campanyes militars. A més a més es probable que aquestes unitats estiguessin integrades per nadius britans, gents primer lligades a la seva terra, eren camperols, abans que amb esperit aventurer fora de les fronteres de l'illa.

Sembla que unitats senceres no van ser retirades. La *Notitia Dignitatum*²²⁵ enregistra unitats que prèviament havien estat estacionades a l'illa i ara servint al continent, però no hi ha constància de cap unitat del mur d'Adrià o de la seva zona d'influència.

Quan la *Britannia* romana acabà al 411 el que va passar va ser que el govern central va deixar de pagar el salari del servei civil i de l'armada. A mitjans del s. V la *cohors IX Batavorum*, que havia estat estacionada a Passau a la província de la *Raetia Secunda*²²⁶, durant 400 anys, envià soldats a Roma per recollir diners a causa de que els últims cofres de pagament no van arribar, ja que els soldats van ser potser assassinats en el trajecte per bandits. El sou no arribava, així és com les tropes que van sobreviure als atacs dels bàrbars es van adonar que el govern de Roma s'havia acabat. L'imperi d'occident anava directe a la perdició, entrava dins un pou sense retorn.

S'han trobat monedes que indiquen la continuïtat d'ocupació de llocs del mur, encara que no necessàriament per l'exèrcit. Monedes del 383-410 han aparegut en una sèrie de fortaleses a la frontera, com Chesterholm, Birdoswald i Maryport, i en ciutats, com Corbridge i Carlisle. L'exèrcit és la font més probable de totes aquestes monedes, no només les trobades en forts sinó també en ciutats i assentaments dins i fora de la

²²⁴ BREEZE (1993): 159.

²²⁵ És una compilació de documentació de la cancelleria imperial romana que detalla la organització administrativa de l'imperi, tan Occidental com Oriental, al segle V, així com la localització de les unitats militars existents al s. IV-V.

²²⁶ nova província sorgida al s.III d.C. de la divisió del pròpia província de Raetia en dos: la *Raetia Prima* i la *Raetia Secunda*, durant les reformes territorials de l'emperador Dioclecià.

província. Mentre *Britannia* era encara part de l'Imperi Romà, el pagament per aquests soldats continuaria arribant a aquests forts, encara que gran part del pagament fou, en aquests últims moments, fet i enviat en espècies. Al principi els soldats no van entendre que estava passant, pensaven doncs que es tractaria només d'una pausa temporal en el pagament, però a mesura que la situació continuà el soldats van entendre que el govern de Roma havia acabat. En algun moment entre el 407-411, però, aquests cofres de pagament haurien deixat d'arribar i és probable que sols llavors la situació a la frontera canviés.

Quan el domini romà sobre *Britannia* acabà al 411, els soldats estacionats al mur d'Adrià no van ser retirats pel govern central²²⁷ i sembla poc probable que molts soldats marxessin immediatament del fort o del seu poble assistent.²²⁸ Aquests soldats potser es van quedar allà on eren, doncs, segurament, eren reclutes locals, es probable que provinents d'algun assentament civil fora del fort o d'alguna granja propera, i molts dels soldats, probablement, tenien família a les cases de més enllà dels murs del fort. Hi ha algunes evidències d'ocupació continuada en diversos llocs al s. V i posteriorment.²²⁹

D'una banda, alguns soldats, els més aventurers potser es van unir a bandes de bandits, practicant doncs el banditatge, els quals eren sempre una pressa en la vida sedentària, altres potser es van unir als exèrcits mercenaris, els qual van esdevenir una característica de la vida del segle V.²³⁰ D'altra banda els més casolans i arrelats a la seva terra, o simplement els més "mandrosos" a abandonar el mur, segurament la majoria, o per extensió la zona propera al mur, presumiblement va canviar la seva ocupació²³¹, passant de soldat a granger o de soldat a agricultor, i es van quedar on sempre havien viscut.²³² La qüestió es que aquests soldats van abandonar les tasques militars per dedicar-se a la vida civil. No obstant, no hi ha evidències que puguin aportar llum sobre aquesta qüestió. Val a dir que l'única inscripció local dels últims anys de la *Britannia* romana és del segle V i es tracta de la làpida sepulcral de Brigomaglos a Chesterholm.²³³

No només els pagaments s'havien acabat sinó també els subministraments, tan de material com d'aliments. Els aliments, els productes ceràmics, les armes, les armadures,... ja no eren subministrats als forts del mur. Malgrat això, alguns d'aquests productes podien ser, i foren, elaborats en el fort o en els assentaments civils, i altres, com la ceràmica, per exemple, foren substituïts per altres productes bàsics.²³⁴

Segons David J. Breeze, l'ocupació continuada dels romano-britans es dubtosa, ja que no hi ha cap mena d'evidència que ho demostrï. El que sí es pot afirmar és que hi ha poques evidències de la intrusió dels saxons, només hi ha alguns artefactes a Corbridge, i cap ni una dels pictes o dels escots, en l'àrea de frontera, al mur d'Adrià, per tant, això

²²⁷ BREEZE i DOBSON (2000): 246

²²⁸ BREEZE (1993): 160.

²²⁹ (*Ibidem*).

²³⁰ (*Ibidem*).

²³¹ BREEZE i DOBSON (2000): 246.

²³² BREEZE i DOBSON (2000): 246 i BREEZE (1993): 160.

²³³ BREEZE i DOBSON (2000): 246.

²³⁴ (*Ibidem*).

sembla indicar que, el mur, veritablement havia complert amb èxit el seu propòsit, mantenir a ratlla als pobles del nord i defensar la província d'incursions estrangeres fins al final.²³⁵

²³⁵ BREEZE i DOBSON (2000): 246 i BREEZE (1993): 160.

9. Conclusions

La construcció del mur d'Adrià marca un abans i un després en la història de la *Britannia* romana, així com també en el procés de conquesta i expansió de Roma sobre ella. L'establiment d'una frontera material al nord de l'illa, més o menys a la línia de l'Stanegate, en la forma d'una muralla de 80 milles romanes de longitud, uns 120 km, que recorre transversalment l'illa d'una punta l'altre a l'altre, dividint-la literalment en dos meitats, marca l'abandonament de la conquesta romana sobre les terres del nord de *Britannia*, les lowlands i highlands de l'actual Escòcia, i deixa entreveure un desig del reforçament i establiment material d'unes fronteres solides.

Cal dir que el govern de l'emperador Publi Eli Adrià, més conegut com Adrià, marca un punt d'inflexió en la història de Roma, ja que es el moment en que l'ànim expansionista i conqueridor, que és el que havia regit la política romana fins llavors, es canvia per un marcatge sòlid de les fronteres imperials, passant pel reforçament i establiment de barreres materials, com en aquest cas el mur d'Adrià. El fet de marcar fronteres i trencar amb l'expansió militar es pot interpretar com un signe de debilitat, respecte etapes anteriors, i sense anar més lluny, respecte a la gran etapa conqueridora del seu antecessor, l'emperador Trajà, conqueridor de la Dàcia. Però també es pot entendre com un desig de consolidar fortament les fronteres d'un vastíssim imperi amb l'objectiu de mantenir-lo fortament unit, ja que molts fronts oberts podien arribar a perjudicar l'imperi.

Segons Tàcit, l'emperador Adrià va construir el mur amb la intenció de separar els romans dels bàrbars, és a dir, el mur d'Adrià seria una frontera tancada, una barrera artificial que separava el món romà del bàrbar. Malgrat les paraules de Tàcit actualment es manté obert un debat entre investigadors sobre el caràcter obert o tancat de la frontera romana. Abans de fer el treball, jo mateix creia que el mur d'Adrià era una muralla tancada, una barrera de contenció i aïllament dels bel·licosos bàrbars, que habitaven en unes terres inhòspites i salvatges. Però després d'haver-me endinsat en l'estudi del limes de Britània, en especial l'àrea del mur, penso que potser aquesta frontera no seria una frontera tancada sinó més aviat una oberta, a l'estil del limes germànic, és a dir, una frontera que permetia la llibertat de moviment dels nadius: ramaders, mercaders o simplement visitants, sota un estricte control duaner.

Tot i així no es pot oblidar que probablement també va servir com una barrera de contenció més o menys efectiva de les revoltes armades britàniques, ja que deixava a un costat els turbulents brigants i a l'altre els pobles del nord, evitant el contacte entre tribus per una possible acció conjunta que desestabilitzés la frontera. Així el mur donava una certa seguretat i protecció als indefensos assentaments civils, que eren l'objectiu de les expedicions de rapinya britanes.

Després d'haver fet aquest treball he variat les meves idees inicials sobre la frontera britànica, que en un inici partien de que l'àrea del nord del mur era una àrea salvatge, poblada de pictes bel·licosos, i incivilitzada. De fet era així en moltes zones, però no

inmediatament al nord del mur. Hi ha la idea generalitzada que el perill estava just al nord de la muralla, però aquesta idea és errònia, ja que certs detalls adverteixen que això no era així. El descobriment d'edificis, presumiblement civils del segle II o III, al nord del mur, a Wallsend i Birdoswald, juntament amb el fet que l'aigua que subministrava al fort d'*Aesica* (Great Chesters) arribava a través d'un aqüeducte procedent d'una font al nord del mur, posa de manifest, doncs, que l'àrea immediata al mur era, més o menys segura i pacífica, i pel que sembla no pas buida, l'arqueologia documenta assentaments civils i també algun de nadiu, com el de Housesteads. Podem dir doncs que l'àrea immediata al mur no era salvatge i no estava buida.

A la vegada es trenca el tòpic dels pobles salvatges i enemics de Roma al nord del mur. Una realitat és que l'actitud d'aquests pobles envers el mur és desconeguda, a més que molt poc es coneix sobre la població local de *Britannia*. Però tenint en compte el patró dels forts ocupats, no tots els pobles eren enemics de Roma, ja que tant els *votadini* com els *novantae*, els pobles immediatament al nord del mur, sembla que tingueren una relació amigable amb Roma, atesa la no ocupació militar del seu territori, excepte, en el cas *novantae*, un fortí, situat a Gatehouse of Fleet, al sud del seu territori.

Aquests pocs signes indiquen que després de l'ocupació romana del seu territori, quan els romans retrocediren i establiren la frontera, novament i ja per sempre, al mur d'Adrià, els *votadini* i *novantae* van mantenir una bon relació amb Roma convertint-se en uns "estat tap" entre la província romana de *Britannia* i els pobles del nord. Per contra, els *selgovae* i els *damnonii* no, ja que el seu territori fou ocupat militarment. Això suggereix que foren algunes de les tribus britanes que resistiren més enèrgicament el domini romà durant els segles I i II. Amb la construcció del mur d'Adrià al 122 els únics forts romans localitzats en territori *selgovae* eren *Blatobulgium*, a Birrens, i *Castra Exploratorum*, a Netherby.

Podem concloure, doncs, que alguns pobles es manteniren en bones relacions amb el mur, els motius desconeguts, però segurament arrel del continuat contacte amb els romans. Cal tenir en compte que Agricola ocupà bona part del territori al nord del mur d'Adrià, de fet establí la frontera a la línia Forth-Clyde, de manera que durant prop de quaranta anys tan els *votadini*, *novantae*, *damnonii* com *selgovae* van estar sota domini romà, i novament durant els vint anys d'existència del mur d'Antoní. La influència romana fou patent i es possible que deixés alguna petjada en aquests pobles, ja fos material, a través dels contactes comercials, o cultural. De totes maneres crec que no eren tan salvatges com la noció popular es pensa, el contacte amb els comerciants romans és molt probable i més d'una assentament va créixer en els seus territoris durant l'ocupació romana.

Després de fer aquest treball puc dir que el *limes britanicus* no era una frontera aïllada, ja que es documenta la formació i el creixement de *vicus* al costat dels forts. En molts casos aquests assentaments es formaren a partir d'un *cannabae* nascut al voltant del fort, on s'establiren les famílies dels soldats i els comerciants, taverners, quincallaires i buscadors de fortuna que seguien el lucratiu negoci de l'exèrcit. Amb el temps

esdevindrien assentaments més o menys reglats i ordenats. Així, amb l'elaboració d'aquest treball es posa de manifest que no eren unes fortalezes perdudes en una frontera inhòspita. Molts dels actuals pobles i ciutats situats en el lloc d'un antic fort o propers a un, són el resultat en molts casos del creixement dels *vici* establerts durant l'esplendor del mur d'Adrià. Es documenta l'existència d'un o més *vici* que es formaren i desenvoluparen al voltant de cada un dels forts del mur. També es documenten *vici* al voltant dels llunyans forts del mur d'antoni, tot i que la seva durada fou curta.

En aquests assentaments civils es documenta una certa organització col·lectiva sota la supervisió dels comandants dels forts, que representaven l'autoritat. Per exemple, la comunitat de Vindolanda va dedicar un altar a Vulcà, el deu ferrer, i la comunitat de Housesteads va fer decrets. Aquesta organització es fa palesa en algunes dedicatòries a deus, fetes per la pròpia comunitat, inclús en assentaments del mur d'Antoni, com Carriden, que no duraren més de vint anys.

La majoria de les persones que vivien en els assentaments civils van tenir una vida similar a la que tindrien les persones que vivien en els forts i al seu voltant, d'arreu de l'imperi. Aquest fet ha estat posat de relleu per les tauletes de Vindolanda, una font arqueològica de gran importància que dona informació sobre la vida en els forts, és a dir, que i amb qui es comerciava, que es menjava, quins soldats hi vivien, etc. De fet, la vida en i al voltant del mur, al cap i a la fi, no diferia gaire de la vida que es duia a terme en les diferents fronteres de l'imperi, amb les seves particularitats i diferències. Una de les grans similituds és que al voltant de cada fort es formaven *cannabae* i en tots els casos la família dels soldats vivia en els assentaments propers al fort.

L'arqueologia documenta que els assentaments no estaven tan aïllats com es creia. Fins i tot alguns tindrien un tipus de "vida cosmopolita", com per exemple a Corbridge on hi vivien devots d'una religió de l'est que van erigir altars en grec, a més South Shields hi ha registres sobre l'establiment d'homes d'altres parts de l'imperi, com Barates de Palmyra, procedent d'una ciutat de l'altre punta de l'Imperi. Aquest Barates apareix documentat en la inscripció epigràfica de la làpida sepulcral de la tomba de la seva dona, una esclava alliberada anomenada Regina. Aquestes dades suggereixen que els assentaments de frontera no eren assentaments perduts habitats només per bàrbars celtes o provincians britano-romans, sinó que hi residien comerciants provinents d'altres parts de l'Imperi. Això suggereix una possible xarxa comercial establerta a la frontera que ajudaria a recolzar la teoria de frontera oberta i que la possibilitat de contactes comercials amb els celtes del nord, especialment amb els *votadinii* i els *novantae*, és viable.

Els assentaments civils estaven integrats pels veterans amb ciutadania, el seus fills també ciutadans, i normalment les esposes, que no eren ciutadanes. Els veterà un cop llicenciat, havia de buscar un lloc on assentar-se, ja que no rebia terres ni diners, i no podia permetre's el luxe de comprar un terreny, llevat que hagués estalviat part del seu salari per a tal finalitat. Sembla plausible que, molts veterans, nascuts en terres llunyanes a *Britannia*, com que no rebien ajudes per tornar a la seva terra natal,

s'assentessin en el *territorium* de la fortalesa, on haurien servit tota la seva vida i s'haurien casat amb nadiues, amb les quals tindrien família. Aquest seria un patró comú a totes les fronteres. Un cop llicenciat i establert, el veterà es dedicaria a fer feines civils, en la pràctica d'un ofici, com ara el treball del metall, de la fusta o del cuir, o inclús de pagès, per tal d'abastir les necessitats de la comunitat del *vicus*, de la qual ara ell en formava part.

Els primers veterans de cada unitat pertanyien segurament a l'ètnia que donava nom a la seva unitat, per exemple la *cohors I Batavorum* integrada originalment per Bataus de la zona d'Holanda o l'*Ala II Asturum* per hispans, en concret asturs, però amb els temps els seus membres passarien a ser exclusivament nadius, reclutes més accessibles.

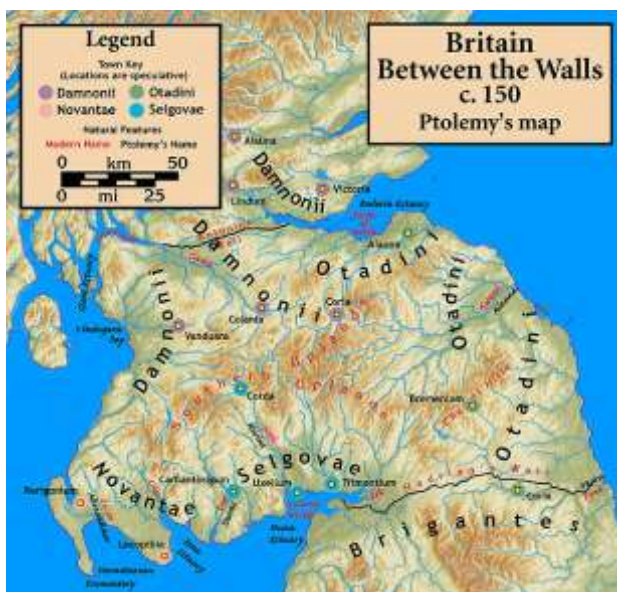
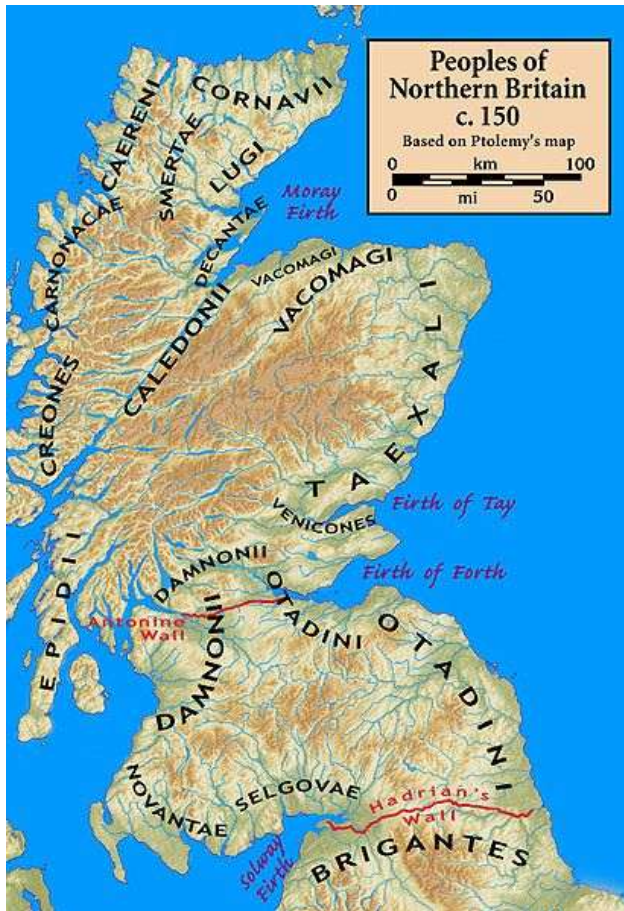
Amb el temps els regiments d'auxiliars del mur estarien integrats per nadius, es possible que dels assentaments propers a les fortaleses. En la majoria dels casos fossin els fills dels veterans assentats prop de les seves antigues fortaleses. Aquests s'allistarien als regiments auxiliars, ja fos per aconseguir la ciutadania, privada als fills nascuts abans del llicenciament, o com a tradició familiar, i passarien a ocupar el lloc del pare en els forts del mur. A partir dels segles III i IV aquesta serà la tònica habitual, on els descendents dels veterans, ara nadius britano-romans, ocuparan les fortaleses en detriment dels soldats provinents d'altres parts de l'imperi.

A principis del segle V, poc a poc el mur comença a perdre el seu sentit i progressivament s'abandona. Els pocs contingents que resten en les fortaleses són soldats indígenes que combinen les tasques militars de frontera amb les feines del camp i s'instal·len en els assentaments civils propers al mur. Finalment el mur quedà com un símbol i un record del vell poder romà més que una defensa en actiu. Amb el temps les diverses ràtzies i onades pictes i d'escots arribades des del nord, i saxones i jutes des de l'est, acabaran per ocupar pràcticament tota l'illa, excepte uns pocs reductes celtes localitzats a la zona de l'actual Gales. Serà a partir d'aquest moment que desapareixerà la *Britannia* romana per donar pas a una *Britannia* saxona. Aquest context serà el que facilitarà la formació de la llegenda i el mite del rei Artur, que potser s'inspirà en algun cabdill celta que plantà cara a les onades invasores.

Aquest treball m'ha servit per ampliar de manera molt important el meu coneixement sobre la *Britannia* romana, un tema que sempre m'ha agradat, i sobretot per trencar tot un seguit de tòpics i idees mal concebudes que, per imaginació o desconeixement, tenia integrades abans d'endinsar-me en el tema. Cal dir que encara queden moltes qüestions, que sols l'arqueologia podrà ajudar a resoldre. Per finalitzar dir que la vida de les persones que vivien en i al voltant del mur, en general va ser la mateixa que la que tindrien els habitants del *limes britannicus* o de qualsevol altra frontera de l'imperi. He pogut constatar que la vida al limes segueix un patró comú en totes les fronteres romanes tot i que cadascun, i en especial el mur d'Adrià, mostren particularitats.

10. Annex

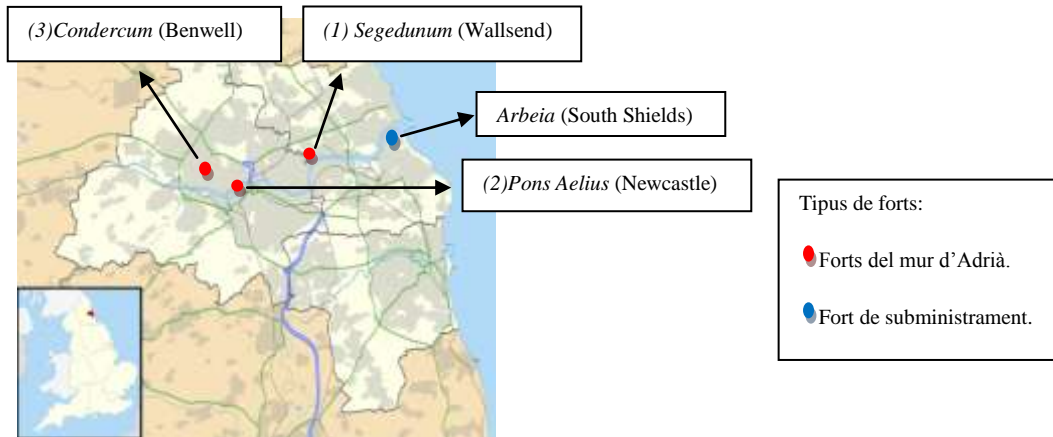
Annex 1: Mapa del nord de *Britannia*

(Nota: mapes extrets de <http://europamedieval.com/escocia-medieval-1/>.)

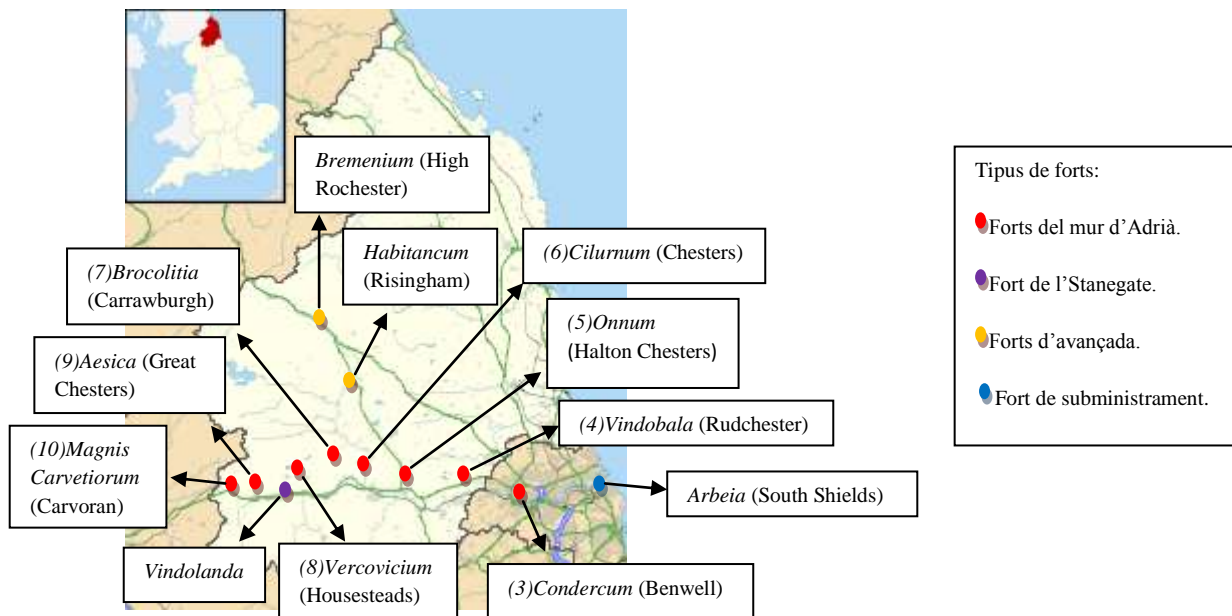
Annex 2: Localització dels forts del mur d'Adrià

2.1. Zona est del mur (desembocadura del riu Tyne – *Oceanus Germanicus*)

(Nota: La base del mapa ha estat extret d'Internet però l'elaboració del contingut és obra de l'autor del treball. Mapa extret de: <http://en.wikipedia.org/wiki/Segedunum>).

Aquest mapa localitza els primers forts del *Vallum Hadriani*, que geogràficament correspon a l'actual comtat de Northumbria. En altres paraules aquest mapa intenta il·lustrar la situació més o menys precisa dels primers forts que inicien, en direcció est-oest des de la desembocadura del riu Tyne, la llarga cadena de forts que recórrer l'illa de punta a punta, literalment tallant-la en dues meitats.

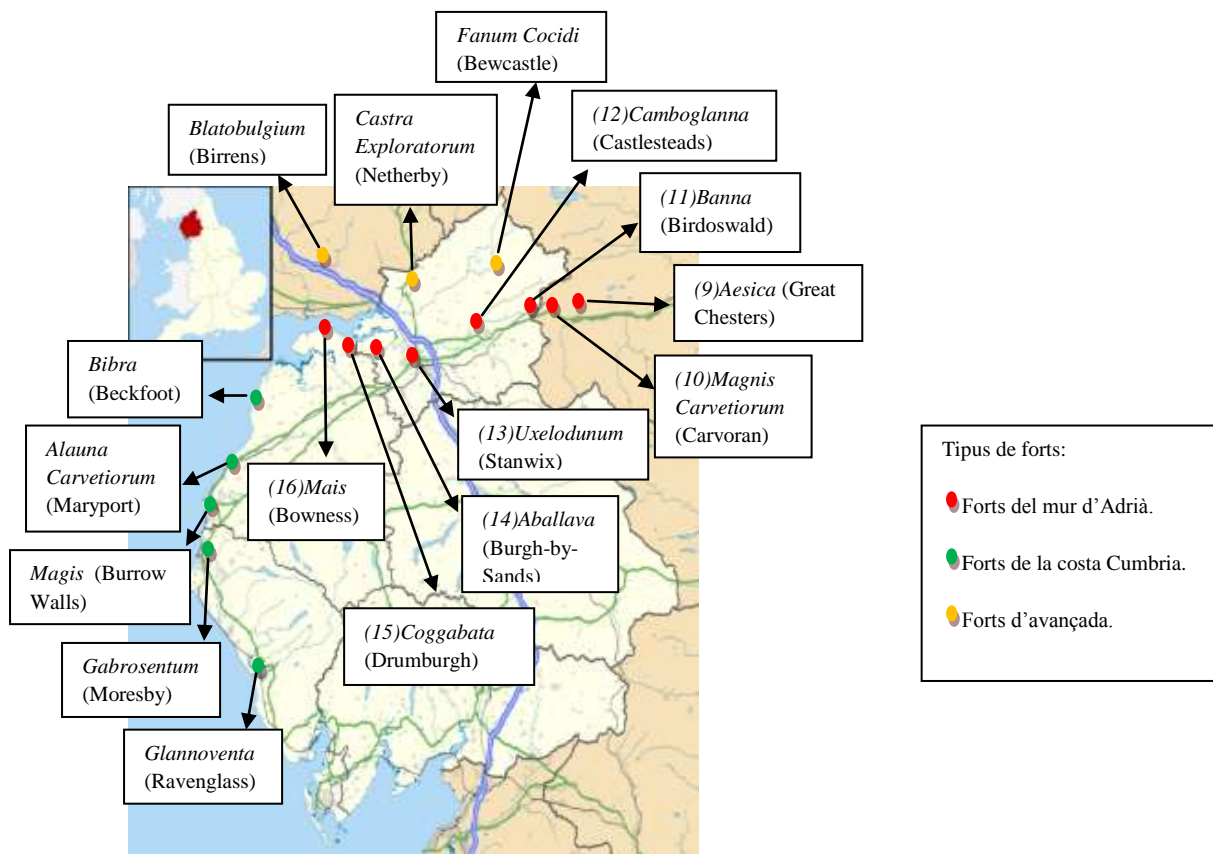

(Nota: La base del mapa ha estat extret d'Internet però l'elaboració del contingut és obra de l'autor del treball. Mapa extret de: <http://en.wikipedia.org/wiki/Carrawburgh>).

Aquest mapa mostra la localització aproximada dels forts situats a la meitat est del *Vallum Hadriani*, que geogràficament correspon a l'actual comtat de Northumbria. En altres paraules aquest mapa intenta il·lustrar la situació de la cadena de forts del cantó est de l'illa, que s'inicien a la desembocadura del riu Tyne, riu que desemboca en el *oceanus germanicus*, en direcció est-oest.

Aquest mapa presenta els principals forts distribuïts al llarg del mur d'Adrià, ja que juntament amb aquestes fortaleses el sistema defensiu estava recolzat per torres de vigilància i un conjunt d'aproximadament 80 castells de milla, és a dir, fortins establerts cada milla.

2.2. Zona oest del mur (estuari del Solway-Oceanus Hibernicus)

(Nota: La base del mapa ha estat extret d'Internet però l'elaboració del contingut és obra de l'autor del treball. Mapa extret de: <http://en.wikipedia.org/wiki/Camboglanna>).

Aquest mapa localitza els forts situats a la meitat oest del *Vallum Hadriani*, que geogràficament correspon a l'actual comtat de Cumbria. En altres paraules aquest mapa intenta il·lustrar la situació de la cadena de forts del cantó oest de l'illa, que acaben a l'estuari del Solway, marcant el punt i final de la llarga muralla, que recórrer l'illa de cantó a cantó.

Aquest mapa mostra els setze principals forts que formaven part del sistema defensiu del mur d'Adrià, sense entrar amb els aproximadament 80 fortins de milla establerts al llarg del mur per donar suport als forts. També mostra els principals forts d'avançada i els forts de la costa Cumbria.

2.3. Forts de la costa Cumbria (de nord a sud)

(Nota: La base del mapa ha estat extret d'Internet però l'elaboració del contingut és obra de l'autor del treball. Mapa extret de: [http://en.wikipedia.org/wiki/Alauna_\(Maryport\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Alauna_(Maryport))).

En aquest mapa es mostren localitzats només els principals forts o els forts de més entitat que formaven part del sistema defensiu costaner, ja que aquesta defensa estava formada, a part dels forts, per un conjunt de torres de vigilància i aproximadament uns 25 fortins de milla.

Annex 3: Els regiments del mur d'Adrià

La informació del quadre aquí presentat fa referència a les unitats estacionades als propis forts del mur, als forts d'avançada i els de la costa de Cumbria. En molts casos, l'assignació de període de guarnició d'una unitat amb el govern d'un emperador en particular, s'ha fet partir dels documents epigràfics. Pel que fa al segle III, al que pertanyen la majoria d'inscripcions datades, i quan les unitats semblen prendre posicions permanents, s'indica al quadre amb la data més antiga testificada per la presència de la unitat en el fort. La majoria de les dades del quadre procedents d'inscripcions epigràfiques catalogades amb les sigles RIB han estat extretes del catàleg de R. G. Collingwood and R. P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain*, Oxford, 1965. Aquest quadre ha estat realitzat a partir de les dades i la informació aportada per David Breeze, que en molts casos s'ha valgut de la informació proporcionada pel catàleg anteriorment citat, i de les fonts antigues com l'Itinerari d'Antoní, la *Notitia Dignitatum* o l'Anònim de Ràvena.

(Nota: atesa les dimensions del quadre, el dia de la presentació es proporcionarà un exemplar en paper per a cada membre del tribunal.)

11. Bibliografia

Fonts Antigues

Scriptores Historiae Augustae, *The life of Hadrian*, text establert i traduït per Bill Thayer, [en línia]. Disponible a:
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/Hadrian/1*.html

Tàcit, *De vita et moribus Iulii Agricola*, text establert per Paul Halsall i traduït per Alfred John Church i William Jackson Brodribb, Fordham University, [en línia] Disponible a: <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/tacitus-agricola.asp>.

Gildas, *De Excidio et Conquestu Britanniae*, text establert per Paul Halsall i traduït per Janice Reilly, Fordham University, [en línia] Disponible a:
<http://www.fordham.edu/halsall/ancient/tacitus-agricola.asp>.

Zòsim, *Historia Nova*, text establert i transcrit per Roger Pearse, [en línia] Disponible a: <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/tacitus-agricola.asp>.

Fonts modernes

ALLASON-JONES, Lindsay (1989). *Women in Roman Britain*, Ed. British Museum Publications, London.

BREEZE, David J. i DOBSON, Brian (2000). *Hadrian's Wall*, Ed. Penguin Books, London.

BREEZE, David J. (1993). *The northern frontiers of Roman Britain*, London.

BREEZE, David J. i DOBSON, Brian (1993). *Roman officers and frontiers*, Stuttgart.

DANDO-COLLINS, Stephen (2012). *Legiones de Roma. La historia definitiva de todas las legiones imperiales romanas*. (Trad. Teresa Martín Lorenzo, 2012), Ed. La esfera de los libros, Madrid.

DOBSON, B. i MANN, J.C., The Roman army in Britain and Britons in the Roman army. *Britannia*, 1973, núm. 4, pàg. 191-205.

FRERE, Sheppard Sunderland (1987). The End of Roman Britain. *Britannia: A History of Roman Britain* (3rd, revised ed.), Ed. Routledge & Kegan Paul, London.

GÓMEZ FERNÁNDEZ, Francisco José (2013). Los dioses entran en campaña. Los cultos militares en las legiones del Imperio. *Desperta Ferro. Historia política y militar de la antigüedad y el Medievo*, núm 11, pàg. 12-15.

HANSON, William i MAXWELL, Gordon (1986) *The Antonine Wall. Rome's north west frontier*, Ed. Edinburgh University Press, Oxford.

HINGLEY, Richard (2012). *Hadrian's Wall. A Life*, Oxford University Press.

MAYMÓ, Pere (2014). Legiones Romanas. La defensa de Britania. *Historia National Geographic*, núm. 119, pàg. 58-67.

MORILLO CERDÁN, Ángel (2013). LIMES IMPERII. La frontera del Imperio. *Desperta Ferro. Historia política y militar de la antigüedad y el Medievo*, núm 11, pàg. 24-27.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Julio. Las legiones del siglo II d.C. *Desperta Ferro. Historia política y militar de la antigüedad y el Medievo*, 2013, núm 11, pàg. 6-11.

SANTOS YANGUAS, Narciso. El ala II de los astures en el ejército imperial romano. *Hispania Antiqua*, 2006, núm.30, pàgs. 87-100.

Articles (revista)

Blogs/web/líbrs electrònics

BIDWELL, P. *Benwell* [en línia]. University of Durham, (?) [Consulta: 14 maig 2014]. Disponible a:

https://www.dur.ac.uk/resources/archaeological.services/research_training/hadrianswall_research_framework/project_documents/Benwell.pdf.

IRELAND, Stanley. *Roman Britain: a sourcebook* [en línia]. Ed. Routledge Sourcebooks for the Ancient World, 2008 [consulta: 13 maig 2014]. Part III: Religion, government, commerce and society. Disponible a:

http://books.google.es/books?id=nW58AgAAQBAJ&pg=PA195&lpg=PA195&dq=ultinian+tribe&source=bl&ots=9nzslSNf_4&sig=aVxwZ_M10htyOL6lSYJoQCiq8Y0&hl=es-419&sa=X&ei=YwhyU8C5Daqo0QXj2YHwCA&redir_esc=y#v=onepage&q=ultinian%20tribe&f=false.

ROXAN, Margaret (1981). The distribution of Roman military diplomas, *Epigraphische Studien 12*, 1981, pàgs. 265-86. [Consulta 20 abril 2014]. Disponible a: <http://www.biab.ac.uk/contents/35517>.

LEGIO VII CLAUDIA. *La caballería auxiliar romana de los siglos I y II e.c.* [en línia]. Legio VII Claudia blogspot, 31 maig 2013 [Consulta: 18 abril 2014]. Disponible a: <http://legioviiclaudia.blogspot.com.es/2013/05/la-caballeria-auxiliar-romana-de-los.html>

LEGIO VII CLAUDIA. *La infantería auxiliar romana de los siglos I y II e.c.* [en línia]. Legio VII Claudia blogspot, 01 octubre 2013 [Consulta: 21 abril 2014]. Disponible a:

<http://legioviiclaudia.blogspot.com.es/2013/10/la-infanteria-auxiliar-romana-de-los.html>.

LEWIS, C.P.; THACKER, A.T. (2003). Roman Chester. *A History of the County of Chester: Volume 5 part 1: The City of Chester: General History and Topography* (British-History.ac.uk): pàgs, 9-15. [Consulta: 01 abril 2014]. Disponible a: <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=19183>.

WINK, Adrian. (?) *The Batavians auxiliaries of the Roman Army 54 BC – 482 AD: The Epigraphic Evidence* [en línia]. [Consulta: 10 maig 2014]. Disponible en pdf a: <http://cohibat.co.uk/page11.php>.